

บทนำรามเกียรติ์: สิ่งแวดล้อมบทละครรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1

ในบทนี้จะเป็นการศึกษาถึงเรื่องทั่วไป ก่อนที่จะเข้าสู่การวิจัยในรามเกียรติ์เพื่อเป็นการปูพื้นฐานและความคิดให้แจ่มชัดก่อน โดยจะชี้ให้เห็นถึงเงื่อนไขสภาพบ้านเมือง สังคม และการเมืองการปกครองของราชอาณาจักรสยาม ความอ่อนแอและความบกพร่องบางประการในสังคมที่บางครั้งรุนแรงจนถึงขั้นเสียกรุง บ่มก่อกำให้เกิดวีระบุรุษที่จะเข้าแก้ไขสภาพเหตุการณ์ดังกล่าว ดังตัวอย่างเช่น รัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรีและพระอนุชาธิราช

ภายใต้เงื่อนไขของสังคม ซึ่งจำเป็นต้องมีการสร้างระเบียบขึ้นใหม่ ได้เคยมีการเลือกสรรเงื่อนไขที่เอื้อต่อการบริหารบ้านเมือง อาทิ วรรณกรรมก่อนหน้ารัชสมัยพระองค์เคยเป็นเครื่องมือหนึ่งในการสรรสร้างเงื่อนไขดังกล่าว ให้กับสถาบันการปกครองในสมัยอยุธยา ซึ่งสามารถวิเคราะห์ให้เห็นได้ รามเกียรติ์ก็เป็นวรรณกรรมเรื่องหนึ่ง ที่สะท้อนภาพเงื่อนไขดังกล่าว ด้วยการวิเคราะห์ข้อแตกต่างของรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 1 กับรามเกียรติ์ฉบับอื่น ๆ ก่อนหน้านั้น โดยเฉพาะส่วนบทกวีจะชี้ให้เห็นถึงสภาพความเชื่อที่แตกต่างกัน ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเนื่องจากสังคม บ่อเกิด และที่มาของรามเกียรติ์แต่ละฉบับไม่เหมือนกัน และนี่เป็นจุดสำคัญข้างต้นที่กล่าวมาอันจะทำให้เข้าใจการวิจัยรามเกียรติ์ในงานนี้ดีขึ้น โดยเฉพาะเป็นคำตอบอย่างคร่าว ๆ ในขั้นต้นว่าทำไม และสำคัญอย่างไรที่จะต้องมียรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ฉบับนี้

¹อ่านในชลธิรา กลัดค้อย, สองไทย (กรุงเทพฯ: เกล็ดไทย, 2518), น.3 ในระยะหลัง ๆ คือรัชกาลที่ 4 ล่วงแล้วก็มีอ่าน ชวน เพชรแก้ว, "ร้อยกรองสมัยใหม่ ในระยะเริ่มแรก," วิชา, ปีที่ 4 ฉบับที่ 1 (ตุลาคม 2522), น. 66-72

สภาพบ้านเมืองและการปกครอง

ในส่วนนี้จะกล่าวถึงการเมืองการปกครองของไทย และสภาพสังคมซึ่งรวมถึงแนวความเชื่อ, วัฒนธรรม, ความเป็นอยู่อันเนื่องด้วยระบบการปกครองก่อนหน้ารัชกาลที่ 1 และในรัชสมัยพระองค์ ก็มักจะกล่าวถึงสภาพบ้านเมืองและสังคมก่อนการเสียกรุงซึ่งมีอิทธิพลต่อการปรับปรุง พื้นฟู และแก้ไขบ้านเมืองของผู้นำในระยะต่อมา

รูปแบบการปกครองของไทยที่เป็นหลักเป็นฐาน นิยามที่จะกล่าวถึงคือ เริ่มจากสมัยสุโขทัย เนื่องจากมีหลักฐานแน่นอนทางประวัติศาสตร์ โดยมีประเด็นที่สมควรกล่าวถึงที่เกี่ยวกับอำนาจทางการเมือง² คือในเรื่องพระราชอาณาเขต สุโขทัยแบ่งออกเป็นหัวเมืองชั้นนอกและชั้นใน โดยเน้นวิธีการปกครองโดยตรง และโดยอ้อม หัวเมืองชั้นในได้แก่ เมืองหลวงและลูกหลวง ตลอดจนเมืองที่ขึ้นอยู่กับเมืองดังกล่าวด้วย ทำให้หัวเมืองชั้นในกินอาณาเขตไปจด ตาก นครสวรรค์ และชัยนาท ในส่วนนี้อยู่ภายใต้อำนาจสุโขทัยอย่างแข็งแรง ส่วนหัวเมืองชั้นนอกได้แก่ เมืองพระยามหานคร และประเทศราชเป็นดินแดนอยู่ไกลออกไป อำนาจทางการเมืองลดลงตามลำดับส่วน แต่โดยพื้นฐานมีสิทธิในการปกครองตนเองเพียงแต่ยอมรับอำนาจอธิปไตยของกรุงสุโขทัย

ในด้านของช่องว่างอำนาจ สุโขทัยไม่ค่อยมีปัญหา ทั้งนี้ ขณะที่สถาปนาสุโขทัยและเมื่อสุโขทัยเรืองอำนาจ เป็นระยะที่อิทธิพลของเขมรในสุวรรณภูมิอ่อนแอลง และมหาอำนาจจีนก็ใช้เวลาส่วนใหญ่ในการรุกรานทมา เขมร จัมปา และชวา ทำให้ไทยไม่ได้รับการกระทบกระเทือนจากอิทธิพลของอำนาจภายนอก

ค่าน้ำกำลังคน ซึ่งเป็นทรัพยากรสำคัญสำหรับราชอาณาจักรยุคครั้งกษัตริย์ ความจริงสุโขทัยไม่ได้มีกำลังคนที่แน่นอนและแข็งแรง หากแต่ไม่มีการทำทนายอำนาจรัฐ

² อานรายละเอียดยุคในชาตวิทย์ เกษตรศิริ, "อำนาจทางการเมืองของอาณาจักรสุโขทัย," วารสารธรรมศาสตร์, ปีที่ 5 เล่มที่ 2 (ตุลาคม 2518-มกราคม 2519):

ที่แข็งแกร่งเกิดขึ้นในระยะที่สุโขทัยกำลังรุ่งเรือง เพราะโดยสภาพสุโขทัยเป็นชุมชนใหม่
 กว่าชุมชนในลานนาไทย และสถาปนาภูมิศาสตร์ที่ไม่เอื้ออำนวยต่อการเติบโตอย่างอยุธยา
 แม้ว่าสุโขทัย จะสามารถขับอิทธิพลของขอมได้ก็ตาม แต่ก็ยังเป็นขอมที่อ่อนกำลังลง และเมื่อ
 อยุธยาถูกสถาปนาขึ้นไม่นาน สุโขทัยก็เสื่อมอำนาจอย่างรวดเร็ว เมื่อสุโขทัยมีปัญหาค้าน
 กำลังคนจึงมีการบิณฑาศเฉลยศึก เปิดสุโขทัยเป็นแดนปลอดภาษี และรับไพร่ที่หนีจากอยุธยา
 เป็นต้น เพื่อเสริมทรัพยากรกำลังคน

ในค่านเศรษฐกิจ สุโขทัยมีสถาปนาภูมิศาสตร์ที่ไม่เอื้ออำนวยต่อบริษัทเศรษฐกิจ
 (จึงต้องทำการรุกรานเมืองนอก เพื่อหาเส้นทางการค้าไปทางพม่า และออกสู่อ่าวเมาะ-
 ตะมะ) ทำให้ฐานะเศรษฐกิจของสุโขทัยไม่สู้ดี ทางแก้ทางหนึ่งคือเปิดการค้าเสรีในแดน
 สุโขทัย และส่งเครื่องสังคโลกออกไปขายยังตลาดต่างประเทศ ในขณะที่จีนเกิดภาวะสง-
 ครามและผลัดแผ่นดิน การส่งเครื่องปั้นดินเผาจึงทำได้จำนวนมาก โดยอาศัยทางบกเพื่อ
 ผ่านทางเมืองท่าเมาะตะมะในการส่งไปขายยังอาหรับและอินเดีย หรือล่องแม่น้ำมาทาง
 ใต้อาศัยปากอ่าวไทยไปขายยังเกาะต่าง ๆ เช่น ซวา และฟิลิปปินส์

ความเชื่อในการปกครอง ในระยะเริ่มแรกของอาณาจักรมีการรวมตัวคล้าย
 นครรัฐ ผู้ปกครองมีฐานะเป็นพ่อเมือง จึงมีความใกล้ชิดกับลูกบ้าน โดยเฉพาะในการ
 ตัดสินพิพาทภาคีกระทำด้วยตัวผู้ปกครองเอง ลักษณะดังกล่าวทำให้ความเชื่อในค่าน
 ศาสนาไม่ซับซ้อน เป็นเรื่องของการนับถือผีบ้านผีเมือง แต่ในปลายยุคสมัยอิทธิพลความ
 เชื่อที่ซับซ้อนจากขอม ทำให้ระบบความเชื่อในสุโขทัยเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก³ ฐานะ
 ของผู้ปกครองมีขอบเขตหน้าที่และความรับผิดชอบซับซ้อน และกว้างขวางขึ้น มีการอ้าง
 ถึงความเป็นธรรมราชา และการแสดงอำนาจการเมืองโดยการอ้างถึงศาสนาเข้ามาเกี่ยว
 ของไม่ว่าลัทธิวิญญาน, ฮินดู, และพุทธศาสนา

³ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดย
 กาญจนี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์ (กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2519),
 น. 109-10

ระบบเครือข่าย เป็นสิ่งที่ปรากฏชัดในสังคมชั้นสูง เพื่อหวังผลในทางการเมือง การสร้างสัมพันธวงศ์กล่าวโดยการแต่งงาน ทำให้ขอบข่ายของความเป็นเครือญาติกว้าง ไกลออกไป ความเกี่ยวคองดังกล่าวสามารถทำให้สุโขทัย ดึงเอาเมืองต่าง ๆ เข้ามา สวามิภักดิ์ จนกล่าวได้ว่า การแผ่ราชอาณาจักรมีรากฐานจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติ มากกว่าการใช้กำลังทหารในการบังคับเพื่อให้มาสวามิภักดิ์⁴

ในสมัยอยุธยาพัฒนาจากปลายสมัยสุโขทัย โดยความผูกพันชั้นันท์เครือญาติแบบ ง่าย ๆ เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากความผูกพันทางด้านอาณาเขตและการมีเพื่อนบ้านมากขึ้น โดยเฉพาะอิทธิพลแบบอินเดีย และเขมร ทำให้เกิดความเจริญของระบบศักดินา ยิ่งได้รับ ยืนยันในการจัดการปกครองใหม่ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ จึงมีผลต่อการเปลี่ยนแปลง ใหญ่หลวงและยาวนาน ในด้านอาณาเขต กรุงศรีอยุธยามีอาณาเขตกว้างขวาง ยังคงมี การแบ่งเป็นหัวเมืองตั้งในสมัยสุโขทัย แต่ขอยระดับเมืองเป็นเอก โท ศรี และจัตวา เป็นวงลดหลั่นกันตั้งแต่ชั้นราชธานีลงไปจนจรดประเทศราช⁵ หลักการควบคุมอย่างใกล้ชิด ให้นำมาใช้มากขึ้น

ในด้านช่องว่างของอำนาจ นับได้ว่าไม่มีอำนาจท้าทายที่ใหญ่โตจากหัวเมือง หลังจากพระราชอาณาจักรสุโขทัยที่เคยแข่งขันสลายตัวลงแล้ว พวกบรรดาหัวเมืองที่เป็นหัว เมืองใหญ่ก็ตั้งให้เป็นเมืองลูกหลวง และหลานหลวง เมืองทั่วไปก็ได้มีการลดหรือทำลาย อำนาจเจ้าเมือง เท่าที่จะทำได้ แล้วตั้งข้าหลวงต่างพระองค์ไปประจำแทน ซ้ำยังมีกษัตริย์คอยเป็นกองสอดแนมตรวจตราให้กับพระมหากษัตริย์⁶ ปัญหาอำนาจในสมัยอยุธยา ไม่ได้เกิดจาก

⁴ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "อำนาจ....," น.68

⁵ คุรุရေးละเอียคในเวลส์, การปกครอง..., น. 165-86

⁶ เรื่องเดียวกัน,

หัวเมือง แต่ช่องว่างของอำนาจเกิดจากภายนอกราชอาณาจักรมากกว่า โดยเฉพาะจากพม่า ซึ่งต้องขับเคี่ยวกันนับศตวรรษ เป็นสาเหตุที่ทำให้ราชอาณาจักรอยุธยาต้องสลายลง

ในค่าน้ำกำลังคน อยุธยาแบ่งคนออกเป็นระดับพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางไพร่ และทาส (ไม่รวมถึงนักบวช) รากฐานที่ทำให้คนแตกต่างกันเนื่องจากระบบศักดินา ตามพระอัยการศักดินาพลเรือนและทหาร การเกณฑ์คนตามสภาพศักดินาเอื้อประโยชน์ต่อการจัดโครงสร้างทางสังคม เพราะง่ายต่อการปกครอง เนื่องจากทุกคน (ไพร่) ต้องสังกัดกรมกอง วิธีการดังกล่าวเป็นประโยชน์ต่ออาณาจักรที่กว้างขวางขึ้น มีประชากรมากขึ้น และระบบของสังคมที่ซับซ้อนกว่าครั้งสุโขทัย⁷

ส่วนค่าน้ำเศรษฐกิจสำหรับกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นราชธานีที่มั่นคง มีอาณาจักรที่เป็นกลุ่มเป็นก้อน ทำให้ระบบเศรษฐกิจมีการจัดระบบที่ซับซ้อนมากกว่าสมัยสุโขทัยมาก โดยเฉพาะ เมื่อราชอาณาจักรนี้นำตัวไปผูกพันกับตะวันตก ทำให้เป็นเศรษฐกิจแบบระบบเงินตรา แรงงานของไพร่จึงถูกแปรเป็นการเก็บส่วย (เพื่อเป็นสินค้าไปขายกับต่างประเทศ เพื่อนำรายได้เข้าหลวง) และเงินชำระราชการแทน นอกจากนี้ยังได้จากภาษีอากรโดยเฉพาะจังกอบ และยิ่งกว่านั้นแหล่งรายได้ที่สำคัญคือ การค้าของรัฐบาลที่ผูกขาดกับต่างประเทศ และนี่ทำให้ไทย ได้รับอิทธิพลความทันสมัยจากตะวันตกในอีกทางหนึ่งด้วย⁸

ส่วนความเชื่อทางการปกครอง เป็นการพัฒนารูปแบบสมัยสุโขทัยตอนปลาย โดยเฉพาะกระแสอิทธิพลจากเขมร ทำให้กระแสดความคิดแบบเทวราชหนักแน่นมากในระยะสมัยอยุธยา ความเชื่อเช่นนี้ สนับสนุนพระราชอำนาจในขณะที่บังคับความสัมพันธ์กับชนชั้นเบื้องล่าง ในราชอาณาจักรศาสนาพราหมณ์ส่งเสริมพระราชาอำนาจในแง่การเป็นตัวแทนพระเจ้า ในแง่ของพุทธศาสนาทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภกยอมทำให้สามารถครอบงำศาสน์จิตต์อันมีผลต่ออิทธิพลที่กว้างไกลออกไปด้วย เนื่องจากคนไทยส่วนใหญ่ผูกพันอยู่กับวัด⁹

7 เรื่องเดียวกัน, บทที่ 3 และ 6

8 เรื่องเดียวกัน, บทที่ 9

9 เรื่องเดียวกัน, บทที่ 2

ในด้านระบบเศรษฐกิจ กรุงศรีอยุธยาสร้างลักษณะความผูกพันในสังคมด้วยการกำหนดจากศักดินา ซึ่งบอกเป็นนัยถึงการครอบครองกำลังคนด้วย การสมรสจึงอยู่ภายใต้ความเท่าเทียมกันทางศักดินา ยิ่งในพระราชวงศ์จะมีการเสกสมรสกันภายใน การสมรสกับผู้มีศักดินาต่ำกว่าก็เพื่อเสริมอำนาจ แ่บารมี และเหตุผลทางการเมือง เช่น การรับธิดาขุนนางเข้าเป็นนางใน¹⁰

กระบวนการเมืองภายในที่เกี่ยวข้องกับโครงสร้างที่กำหนดบุคคลตามลำดับชั้น ยังคงได้รับการพัฒนามาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะรัชกาลที่ 1 ซึ่งจะพิจารณาในแนวเดียวกันดังนี้

รัตนโกสินทร์แม้จะเป็นจุดเชื่อมต่อของวิฤติการณ์ภายในประเทศ แต่พระเจ้าตากสิน ผู้รักษากรุงได้คลี่คลายปัญหาได้ส่วนหนึ่งในเรื่องอริปไตยและเอกราชของชาติ ปัญหาของรัชกาลที่ 1 นอกจากปัญหาสงครามกับพม่า ก็มีเพียงแต่การสถาปนาความมั่นคงภายในอาณาจักร รูปแบบการปกครองยังคงคล้ายกับระยะก่อนหน้านั้น คือแบ่งเป็นหัวเมืองชั้นใน ชั้นนอก และหัวเมืองประเทศราช สำหรับดินแดนที่อยู่ห่างไกลออกไปก็มีลักษณะถ้อยทีถ้อยอาศัย¹¹ กล่าวคือความสัมพันธ์ระหว่างสังคมท้องถิ่นต่อรัฐบาลอยู่ในฐานะของการยอมรับอำนาจทางการปกครองจากส่วนกลาง¹² ซึ่งราชธานีอาจแต่งตั้งเจ้าเมืองในลักษณะกินเมือง คือมีสิทธิในค่านาฬี และขบวนการยุติธรรมในดินแดนนั้น¹³ ส่วนในทางเศรษฐกิจ รัฐบาลปล่อยให้สังคมท้องถิ่นมีบทบาท มอบผลประโยชน์ให้กับประชาชนมากกว่าที่จะเข้าไปจัดการเอง¹⁴ หัวเมืองชั้นในใกล้ราชธานีมักเป็นเมืองเล็กที่ไม่อาจทำอันตรายให้แก่เมืองหลวงได้ ที่ไกลออกไปมักจะแต่งตั้งผู้ไว้ใจออกไปกินเมืองดังกล่าว

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, บทที่ 3

¹¹ จารุวรรณ ธรรมวัตร, "200 ปีอาณาจักรรัตนโกสินทร์กับท้องถิ่นไทย," คือป. วัฒนธรรม, ปีที่ 3 ฉบับที่ 4 (กุมภาพันธ์ 2525), น. 25-6

¹² ไพโรจน์ โทเทศ, "200 ปีรัตนโกสินทร์กับท้องถิ่นไทย," เรื่องเดียวกัน, น. 18

¹³ จารุวรรณ, "200 ปีอาณาจักร...", น. 27

¹⁴ ไพโรจน์, "200 ปีรัตนโกสินทร์...", น. 8

ลักษณะเช่นนี้ทำให้เจ้าเมืองอยู่ในฐานะต่างพระเนตรพระกรรณ จึงทรงสิทธิบางประการ คล้ายอาณาจักรเล็ก ๆ เพราะเจ้าเมืองมีอำนาจเหนือประชาชนในท้องถิ่น ส่วนในราชธานี มีอิศรมหาเสนาบดีดำรงตำแหน่งสมุหนายก และสมุหกลาโหมนอกจากเสนาบดีอีก 4 คน ที่รับผิดชอบในเรื่องเวียงวังคลัง และนา รวมถึงเขตหัวเมืองค่วยหากมีหน้าที่ที่ตนมีอยู่ การควบคุมหัวเมืองในอดีตมีอุปสรรคในเรื่องระยะทาง และการเดินทาง การควบคุมจากศูนย์อำนาจ จึงเป็นไปได้อย่างลำบาก และเพื่อไม่ให้ผู้ปกครองท้องถิ่นมีอำนาจมากเกินไปจึงใช้วิธีการโยกย้าย¹⁵ สับเปลี่ยนผู้ปกครองท้องถิ่น เพราะง่ายกว่าการเข้าไปจัดระเบียบในค้ำพื้นที่ ทำให้ราชธานียังคงมีอำนาจเหนือท้องถิ่น แม้จะไม่ได้เข้าไปควบคุมโดยตรงในท้องถิ่นก็ตาม

ในส่วนรัชกาลที่ 1 ปัญหาในเรื่องช่องว่างของอำนาจที่กระเพื่อนต่ออชิปไทยนั้น สำหรับปัจจัยภายนอกคงมีแต่ค้ำพม่า เพราะในรัชกาลนี้ทำการรบพุ่งกับพม่า ถึง 7 ครั้ง ตั้งแต่ พศ. 2328 จน พศ. 2345 ส่วนครั้งที่ 8 กำลังอยู่ในขั้นเตรียมรับสงครามกับพม่า แต่สิ้นรัชกาลก่อน การรบครั้งที่ 8 เกิดขึ้น (หลังจากรัชกาลที่ 1 สวรรคตได้เพียง 2 เดือน) การรบ 7 ครั้ง เกิดจากพม่ารุกรานก่อน 5 ครั้ง และในการรบพระมหากษัตริย์พม่าทรงมาเอง 2 ครั้ง นอกนั้นเป็นแม่ทัพใหญ่มา ในขณะที่ไทยมีกรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาทเป็นแม่ทัพทุกครั้ง มี 2 ครั้ง ที่รัชกาลที่ 1 ทรงเสด็จค่วย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงบทบาทของวังหน้าในรัชกาลนี้ ส่วนสงครามจากพรมแดนค้ำอื่นไม่มีปัญหา เพราะทั้งลาวและเขมรอพยู่ภายใต้อำนาจของไทย ในขณะที่เวียดนามโคยของเชียงสีอามีภักดีไทยอยู่¹⁶ สำหรับการขัดแย้งอำนาจภายในอันเนื่องมาจากท้องถิ่นเป็นกบฏ ไม่สู้รุนแรงเป็น

¹⁵ Lary Sterstein, "The Distribution of Thai Centers,"

Journal of Southeast Asian History 7 (March 1966), p.67

¹⁶ อานรายละเอียดยใน ศ. มรว. แสงไสย เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523), น.39-63 และ 85-90

แต่กระด้างกระเดื่อง มีก็แต่ส่วนกลางถึง 3 ครั้ง คือ กบฏบัณฑิตกบฏอินทปัตถ์ล้วน และ ครั้งสุดท้ายกบฏกรมขุนนักษัตรานุชิตในปีเดียวกับที่รัชกาลที่ 1 สวรรคตแต่ไม่ทันทรงเห็น¹⁷

ในค่านสถาบันทางสังคม เน้นที่กำลังคนโดยมีโครงสร้างแบบอุปถัมภ์แทนที่ควร จะเน้นในเรื่องเขตแดนของอาณาจักรที่ปล่อยปลະจนเลือนลางด้วย แต่กลับให้ความสนใจ เฉพาะการจัดพลเมืองลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับนายจึงยังคงมีอยู่ และอาศัยความสัมพันธ์ที่ต่างระดับนำมาเป็นเครื่องมือ เพื่อวัตถุประสงค์บางอย่าง ไพร่จึงเป็นทรัพยากรที่สำคัญในสังคม เพื่อสร้างความมั่งคั่งและงานให้แก่รายได้ เมื่อความต้องการไพร่สูงจึง กลายเป็นสังคมระบบไพร่ โดยทุกคนอยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ซึ่งสามารถ เกณฑ์แรงงานได้ ขุนนางจึงมี 2 ฐานะ คือ เป็นมูลนายของไพร่ให้กับพระราชา และเป็น ไพร่ของราชาเองในขณะที่ไพร่ต้องเป็นไพร่หิ้งของขุนนางที่เป็นมูลนาย และเป็นไพร่ฟ้าของ ราชาอีกด้วย ทั้งชายและหญิงเมื่ออายุ 18 ปี ต้องสังกัดเป็นไพร่สม และเมื่ออายุ 20 ปี จึงเป็นไพร่หลวง การแบ่งปันไพร่สมให้กับเจ้านายให้ฝึกก็ เพื่อเป็นการสำรองกำลังให้ พระมหากษัตริย์ แต่เมื่อแรงงานเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญที่สุดในระยะที่อุตสาหกรรมยังไม่ เกิดขึ้น การปิดแรงงานไพร่สมของพวกมูลนายจึงจำเป็นที่จะไม่ยอมส่งคืนไพร่ให้ จึงทำให้ พระมหากษัตริย์ต้องเข้าไปแทรกจัดเป็นกรมกอง (ที่ไพร่จะต้องขึ้นกับมูลนาย) สะดวกต่อ พระมหากษัตริย์ในการตรวจสอบกำลัง ความมั่งคั่งทำให้เกิดการริดนาทาเร้นไพร่ ไม่ว่า ในด้านแรงงาน ส่วย และเงินราชการ ทำให้ไพร่หนีเข้าป่าออกไปสู่ท้องถิ่นที่ห่างไกล ตลอดจนการหนีบวช และการขายตัวลงเป็นทาสทำให้ไม่ต้องไปรับใช้หลวง การตรวจสอบ สักเลก การสักไพร่จึงเกิดขึ้น สิ่งเหล่านี้มีความเข้มข้นสูงจนรัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าให้ ลดการเกณฑ์แรงงานจากเข้าเดือนออกเดือนเป็นการเกณฑ์แรงงานเดือนครึ่งเพื่อให้ไพร่ มีเวลาของตนเองมากขึ้น ทางออกเช่นนี้จึงต้องมีการสอบไล่พระภิกษุในรัชกาลที่ 1

¹⁷ องค์การคำครุสภา, จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวีพิมพ์ พร้อมกับฉบับเพิ่มเติมและพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ครุสภา, 2516), น.29

เพราะได้ลดการเกณฑ์แรงงานลงแล้ว การสอบไล่เป็นการฟื้นฟูศาสนาทั้งยังได้แรงงานมาช่วยในระยะการสร้างบ้านเมืองอีกด้วย¹⁸ แม้ว่าการกำหนดตำแหน่งชนชั้นบุคคลจะขึ้นกับศักดิ์นา แต่ในทางปฏิบัติแรงงานหรือกำลังคนสำคัญกว่าที่ดิน¹⁹ เพราะที่ดินเป็นเพียงเครื่องมือ (ไม่ใช่เป้าหมาย) ในการกำหนดชนชั้นเท่านั้น การกำหนดด้วยศักดิ์นาดังกล่าว จึงมองภาพของสังคมได้จากการถือที่นาแตกต่างกัน เช่น พระมหากษัตริย์ (ศักดิ์นาไม่จำกัด) พระมหากุปราช (100,000 ไร่) เจ้าฟ้าทรงกรม (40,000-50,000 ไร่) สมเด็จพระยา (30,000 ไร่) เจ้าฟ้าที่ไม่ได้ทรงกรม (15,000-20,000 ไร่) เจ้าพระยา (3,000-10,000 ไร่) พระยา (1,000-10,000 ไร่) หม่อมเจ้า (1,500 ไร่) เป็นต้น แม้กระนั้นการถือที่นาที่ไม่ได้ให้ภาพการจัดลำดับสังคมที่ชัดเจน บางครั้งก็คลุมเคลือ เช่น เกิดปัญหาขึ้นในการหักทายระหว่างหม่อมเจ้ากับเจ้าพระยา หรือระหว่างเจ้าฟ้าที่ไม่ทรงกรมกับสมเด็จพระยาจึงทำให้เกิดความขัดแย้งกันขึ้นระหว่างชติยบานะกับตำแหน่ง²⁰ ยิ่งศักดิ์นาบ่งบอกถึงกำลังคนด้วยแล้ว²¹ ยิ่งทำให้เกิดการทำทายและขัดแย้งได้ง่าย ผู้ถือศักดิ์นาสูงจึงมักทำทายพระราชอำนาจได้ง่ายปัญหาเช่นนี้ จะเกิดขึ้นถ้าสังคมปกติ เพราะมี

¹⁸ จากคำปราศรัยถนัดการสัมมนาของ มรว.คึกฤทธิ์ ปราโมช เนื่องในการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์: ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ระหว่างวันที่ 3-5 กุมภาพันธ์ 2525

¹⁹ มรว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ (พศ. 2325-2416), แปลโดย มรว. ประกายทอง และพรณี สรงบุญมี (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์ และมนุษยศาสตร์, 2518), น. 241

²⁰ เรื่องเดียวกัน, น. 227-245

²¹ ถ้าไพร่ถือที่ดินคนละ 25 ไร่ ผู้ถือศักดิ์นา 10,000 ไร่ จะคุมไพร่ได้ 400 คน ถ้าถือศักดิ์นา 400 ไร่ จะคุมคนเพียง 16 คน อ่านในเวลส์, น. 79

เวลาสะสมกำลัง และนี่เป็นปัญหาต่อมาแก่ราชวงศ์จักรีแม่แต่ในสมัยรัชกาลที่ 1 เองก็ตาม แม้ว่าปัญหานี้เป็นความขัดแย้งบนทางเลือก 2 ทางระหว่างกำลังกับการทำลาย แต่การสร้างราชธานีใหม่ที่ต้องการกำลังก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ ถึงกับเปิดโอกาสให้ไพร่สามัญที่เค่นในสงครามมีสิทธิ์ที่จะได้เป็นขุนนาง²² ทั้งที่ก่อนหน้านี้กฎหมายที่ออกในสมัยพระเจ้าบรมโกษรัชนที่จะเป็นมหาดเล็กได้จะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติ 9 คือ วุฒิ 4, อธิปไตย 4, และรูปสมบัติ ซึ่งไม่เปิดโอกาสให้ไพร่ที่จะเลื่อนไปเป็นขุนนาง²³ และแม้แต่หลังจากนั้นสมัยรัชกาลที่ 3 ก็มีการตราพระราชกำหนดห้ามไพร่เป็นขุนนาง²⁴ ดังนั้น ลักษณะของสังคมเปิดโอกาสให้ชนชั้นสูงเท่านั้นที่เป็นผู้นำกเว้นในสมัยรัชกาลที่ 1²⁵ ในรัชกาลนี้จึงสะท้อนให้เห็นถึงความหลากหลายทางความคิดในค่านต่าง ๆ ไม่จำกัดเฉพาะกลุ่มเท่านั้น

ความหลากหลายดังกล่าวอาจเกิดขึ้นเนื่องจากกรุงเทพฯ เป็นเมืองท่า เปิดโอกาสให้ต่างชาติเข้ามาค้าขาย คร. นิธิกล่าวในงานเขียนว่า ศักดินาในตอนต้นรัตนโกสินทร์เป็นศักดินาที่มีวัฒนธรรมแบบกฎหมาย เศรษฐกิจแบบเงินตราและเมืองท่าเป็นตัวกำหนดวัฒนธรรมชนชั้นสูงซึ่งปรากฏในงานวรรณคดีและประวัติศาสตร์²⁶ แต่ลักษณะดังกล่าว คร. นิธิ อ้างถึงในรัชกาลที่ 2 และที่ 3 มากกว่า ซึ่งเป็นระยะที่บ้านเมืองมั่นคงแล้ว ใน

²² คำปราศรัยของ มรว. คึกฤทธิ์, เนื่องในการเปิดสัมมนา...

²³ องค์การค้ำครุสภา, กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 5 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ครุสภา, 2506), น. 149-50, และ มรว. คึกฤทธิ์, เรื่องเดียวกัน

²⁴ มีพระราชกำหนดออกในรัชกาลที่ 3 พศ. 2383 กำหนดคุณสมบัติผู้ที่จะถวายตัวเป็นมหาดเล็ก เช่น ต้องสืบสายอัครเสนาบดี และไม่ใช่วัยการสมรส ต้องมีความรู้ทั้งทางทหารและพลเรือน ฉลาด และมีศีลธรรม เป็นต้น

²⁵ ดู มรว. อคิน, สังคมไทย..., น. 330-2

²⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกฎหมายกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์, (สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารหมายเลข 20), บทที่ 3 งานเขียนดังกล่าวมองความหมายของกฎหมายที่กว้างมากคือ หมายถึง ธรรมเนียมของชนชั้นนำแบบพ่อค้าต่างค้ำที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทย เช่น การอ่านออกเขียนได้, ความฟุ่มเฟือย, และความเสมอภาค เป็นต้น ดู น. 149

ตอนต้นรัชกาลที่ 1 วิกฤติการณ์ของสังคม ไม่น่าจะเปิดโอกาสให้ความเจริญของวัฒนธรรม
 ภูมิปัญญาเรื่องใด แต่กล่าวได้ว่าเป็นรากฐานที่จะพัฒนาวัฒนธรรมดังกล่าวตามที่ คร. นิธิว่า
 ไว้เนื่องจากสังคมในระยะเริ่มแรกตระหนักในเรื่องกำลังคน แรงงานมีมูลค่าสูงกว่าที่ดิน
 เพราะแรงงานคือความมั่งคั่ง²⁷ แต่การเรียกเงินราชการและการเก็บส่วย ทำให้ความ
 สัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ทางเห็นกันมากขึ้น. เปิดโอกาสให้ไพร่ที่มีเวลาส่วนตัวมีอิสระมาก
 ขึ้นด้วย การขยายตัวเปิดการค้ากับต่างประเทศทำให้ส่วยกลายเป็นรายได้ให้กับรัฐเป็น
 อย่างดี เช่นเคียวกันกรจ้างแรงงานชาวจีนก็เกิดขึ้น ลักษณะดังกล่าวก็กรอนโครงสร้าง
 แบบศักดินา และเปิดโอกาสให้วัฒนธรรมแบบภูมิปัญญาเข้าแทนที่ ทั้งนี้เนื่องจากการปลดปล่อย
 ชะตาชีวิตของคนจากอำนาจศักดินา และอำนาจของวาสนาดงได้ส่วนหนึ่ง²⁸ การค้าขาย
 เป็นที่มาของความมั่งคั่งมากกว่าแรงงานเฉย ๆ จึงมีการแข่งขันทางการค้าจากกลุ่มราชวงศ์
 และกลุ่มขุนนาง ยิ่งกลุ่มราชวงศ์และกลุ่มขุนนางบางสกุลมีรากฐานเป็นนักการค้า เพราะ
 ผูกพันกับตำแหน่งพระคลังและกรมท่าแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา จึงอยู่ในฐานะที่พร้อมจะเปลี่ยน
 วิธีถือประโยชน์จากการค้ากับต่างประเทศ ซึ่งมีทำที่กระฉับกระเฉงกว่าการผูกมัดด้วยจารีต
 ประเพณีที่ปฏิบัติมาและสะดวกในการทำรายได้ ในครั้งรัชกาลที่ 1 การค้าสำเภาของหลวง
 เป็นแหล่งรายได้หลักสำหรับใช้ในการแจกเบี้ยหวัด²⁹ ภาวะเศรษฐกิจในรัชกาลที่ 1 จึง
 ค่อนข้างเป็นระยะที่ส่งผ่านลักษณะไพร่-นายแบบอยุธยาที่มีลักษณะเมืองท่าและการค้ามาก
 ขึ้น

ในด้านความเชื่อทางการปกครอง พระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจทั้ง
 ปวง ทฤษฎีราชาธิปไตยในต้นกรุงรัตนโกสินทร์ยังคงได้แบบอย่างจากสมัยอยุธยา แบบ
 งามของพระราชพิธีเฉลิมพระราชมณเฑียร และบรมราชาภิเษกก็คัดลอกจากพระราชพิธี

²⁷ มรว. อคิน, สังคมไทย..., น. 242

²⁸ นิธิ, วัฒนธรรม..., น. 149

²⁹ เรื่องเดียวกัน, น. 97, 84, 85, และ 71

ในสมัยพระเจ้าอู่ทุมพร เช่นเดียวกับพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา อาจจะมีการเปลี่ยนแปลงก็แต่ในรายละเอียด เช่น มักจะเน้นราชพิธีเกี่ยวกับสงฆ์มากขึ้นกว่าเดิม³⁰ จนกล่าวได้ว่าการยืนยันในอำนาจและความเป็นเจ้าแผ่นดินได้แบบอย่างสมมติเทพในศาสนาพราหมณ์ แต่บารมีและความเมตตาต่อผู้น้อยก็ได้รับการทดแทนจากพุทธศาสนา เพราะทำให้เกิดความชอบธรรมต่อการปกครอง ส่วนหนึ่งเพราะพระองค์ทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรม ค้ำเหนี่ยวประชาชนพอใจที่จะอยู่ภายใต้พระมหากษัตริย์ที่ไม่กดขี่ และมักไม่สนใจต่อชะตากรรมของพระมหากษัตริย์ จราจลจากการแย่งราชบัลลังก์จึงเกิดขึ้นอย่างง่ายดาย โดยไม่ได้รับการป้องกันจากประชาชน³¹ ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงผู้ปกครอง ศาสนาเป็นสถาบันเดียวที่ต่อเนื่อง และทรงพลังมากที่สุดสถาบันหนึ่ง เมื่อสถาบันพระมหากษัตริย์มีอำนาจในทางวัตถุก็สามารถที่จะแทรกแซงและกำหนดบทบาทของศาสนาได้ เพื่อสนองต่ออำนาจดังกล่าวโดยประชาชนรับฟังมากที่สุด ซึ่งพบได้เสมอ ในกรณีกษัตริย์ที่อ่อนมักจะใช้ข้ออ้างเทวอำนาจและการได้อำนาจมาโดยรัฐประหารมักจะอ้างอิง หรือมีพฤติกรรมในทางศาสนาพุทธเสมอ เช่น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระเจ้าทรงธรรม พระเจ้าปราสาททอง พระนารายณ์ พระเพทราชา³² พระเจ้าตากสิน และแม่แต่พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ไค้บูรณะ

³⁰ดูในกรมหมื่นพิทยาสภาภพฉิยากร, พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2500), น.3-5 และ มรว.แสงโสม และนางวิมล, ประวัติศาสตร์ไทย..., น. 3

³¹ชาวต่างชาติตั้งข้อสังเกตอยู่ใน สันต์ ท. โกมลบุตร (แปล.), จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510), น.476

³²อ่านรายละเอียดใน คำให้การของชาวกรุงเก่า (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), น.70, 95-6, 99, 109, และ 122

พระพุทธศาสนาเป็นอันมาก³³ ศาสนาจึงสนับสนุนค่านิยมและความชอบธรรมทางการปกครองของพระมหากษัตริย์

ส่วนในเรื่องเครือญาติไค้กล่าวในสถานภาพทางสังคมข้างต้นเป็นบางส่วนแล้ว สกกุลวงศ์ในเมืองไทยมีความหมายต่อการไค้ไค้ในระดัับสูงขึ้นไป และมีส่วนที่จะกีดกันคนวงนอกออกไปด้วยการสมรสกันภายใน แต่ลักษณะของความต่อเนื่องในสกกุลวงศ์อาจผันทางสายมารดา ซึ่งแสดงให้เห็นว่าในแง่นี้สังคมไทยไค้ไค้ให้ความหมายแก่สถานการณืสตรี ค้วยเหตุนี้จึงใช้สตรีเป็นเครื่องมือในการสร้างสื่อสัมพันธ์ไค้ไค้กล่าว โดยเฉพาะในราชสำนักสตรีจะถูกส่งเข้าไปเป็นบาทบริจาริกา เพื่อความรุ่งเรืองของสกกุลวงศ์ตัวเอง หรือในทางกลับกันสตรีจะถูกพระราชทานให้กับขุนนาง เพื่อตอบแทนความดีความชอบ จึงไม่แปลกอะไรที่บุรุษคนหนึ่งจะมีผู้หญิงเป็นบริวารจำนวนมาก โดยมีการจัดลำดับถึงฐานะของภรรยา เพื่อผลประโยชน์ต่อการจัดลำดับถึงฐานะของบุตร การโอนมรดก³⁴ และแม้แต่ฐานะของตัวเองที่เข้าไปมีความสัมพันธ์กับฐานะของสกกุลวงศ์ของภรรยา แต่ละคนที่มีความสำคัญไม่เท่ากัน ลักษณะดังกล่าวทำให้เกิดการไหลวนในชนชั้นนำของสกกุลวงศ์มีจำกัด ยกเว้นการเปิดโอกาสในสมัยรัชกาลที่ 1 ในการขยับฐานะเป็นขุนนาง

สภาพเหตุการณ์ก่อนหน้ารัชสมัยรัชกาลที่ 1

ลักษณะการเมือง สังคม และระบบความเชื่อไค้ไค้กล่าวข้างต้นไค้พัฒนาอย่างมั่นคงมีผลทำให้กรุงศรีอยุธยารุ่งเรืองจนขีดสุด³⁵ ในทางกลับกันความเข้มข้นในลักษณะเช่นนั้น ก็ทำให้กรุงศรีอยุธยาล่มจมในกาลต่อมา เนื่องจากการพัฒนาทางด้านการทหารล้าช้า

³³ กรมหมื่นพิทยาลาภา, พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช, บทที่ 2 และจะปรากฏในงานรวมเกียรติอันข้าน้ำ

³⁴ อาน มรว. อคิน, สังคมไทย..., น. 34-7

³⁵ ตูรแปงว่าปลายศตวรรษที่ 17 ราชอาณาจักรสยามเจริญรุ่งเรืองมากและเป็นที่ยำเกรงแก่ประเทศเพื่อนบ้าน ในประโยคแรกของบทที่ 7 อานกรมศิลป์ากร, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับตูรแปง (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์, น. 129

ไปกว่าการพัฒนาทางเศรษฐกิจมาก เพราะว่าสังคมไทยกำหนดหน้าที่ในความเป็นทหาร และสำนักทหารที่ต้องมีในชายไทยทุกคนโดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นจอมทัพ เมื่อความอ่อนแอเกิดขึ้นจากสาเหตุใดก็ตามต่อหน้าที่ดังกล่าวย่อมไม่สามารถป้องกันทรัพย์สินที่มั่งคั่งให้แก่คนได้ และนำมาซึ่งจุดจบในปี 2310

หน้าที่แห่งการยุพียงเริ่มก่อตัวขึ้นในปลายสมัยอยุธยา โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์องค์สุดท้าย และนับเป็นการสลายตัวที่โหดร้ายต่อสภาพจิตใจและร่างกายของคนไทยทั้งหมด ความซอกซำในสังคมไม่สามารถจะปรับปรุงได้ในระยะเวลาอันสั้น แม้ว่าจะเป็นช่วงเวลาแห่งการส่งผ่านตลอดรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ตาม เพราะช่วงเวลาเพียง 15 ปี ไม่เพียงพอแก่วิทยาการบ้านเมืองเท่านั้นยังมีปัญหาใหม่ ๆ ซ้ำเติมเข้ามา และพระองค์ก็ตกเป็นเหยื่อสภาพระบบความเชื่อในสังคมยุคนั้น การแก้ปัญหาดังกล่าวในรัชกาลที่ 1 ยังคงหนักหน่วง เช่น รัชสมัยก่อนหน้าพระองค์ แต่รัชกาลที่ 1 ทรงได้เปรียบเพราะทรงได้เรียนรู้ความผิดพลาดในช่วง 15 ปี ก่อนหน้านั้น เพราะไม่ได้ทรงแก้ไขโดยอิงตามสังคมอย่างเดียว แต่ทรงนำการแก้ไขให้กับสังคมด้วยเหตุผล เช่นนี้จะชัดเจนยิ่งขึ้นหลังจากที่ได้กล่าวถึงสภาพบ้านเมืองปลายสมัยอยุธยาจนถึงสุดสมัยธนบุรีกับสิ่งที่รัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์ใหม่ได้ทรงกระทำโดยจะศึกษาลักษณะปัญหาของสภาพบ้านเมืองดังกล่าวเป็น 3 ประเด็นคือ

1. โครงสร้างสังคมและอำนาจ
2. บุคลิกภาพและนโยบายของผู้นำ
- และ 3. ปัญหาหรือสภาพสังคม

โครงสร้างสังคมและอำนาจ ศูนย์กลางของสังคมและอำนาจอยู่ที่การบริหารราชการส่วนกลาง ซึ่งประกอบด้วยส่วนองพระราชวงศ์และขุนนาง ศูนย์กลางของทั้งสองกลุ่มได้แก่พระมหากษัตริย์ในฐานะเป็นเจ้าแผ่นดิน แต่ความมั่งคั่งของพระองค์จำเป็นต้องพึ่งพาทั้ง 2 ส่วน โดยเฉพาะปัญหาในการสืบราชบัลลังก์ คุณสมบัติของเขาในราชวงศ์ต้องควบคู่กับการยอมรับของที่ประชุมขุนนาง ถ้าทั้งสองส่วนไม่สัมพันธ์กันจะก่อให้เกิดการโค่นล้มราชวงศ์ขึ้น การขึ้นมาอยู่ในตำแหน่งพระมหากษัตริย์ จึงต้องอาศัยการมีบริวารและการเตรียมพร้อม, ฐานะที่จะเตรียมพร้อมต่อตำแหน่งดังกล่าวได้ มีอยู่ 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระมหาอุปราชกับพระราชโอรสที่ทรงโปรดปรานและหมายตาจะให้เป็นผู้สืบราชบัลลังก์ต่อไป

(ทั้ง 2 กรณีถูกต้องด้วยความชอบธรรมตามประเพณี) สมเด็จพระมหาอุปราชตามความหมายของคำก็เป็นรองแต่ว่า ในทางปฏิบัติทรงศักดิ์นาสูงสุด (ไม่นับพระเจ้าแผ่นดิน) ซึ่งหมายถึงการมีไพร่พลบริวารสูงสุดด้วย การมีอำนาจรองจากราช ทำให้ผู้ดำรงตำแหน่งนี้มีโอกาสมากที่สุดที่จะเป็นราชา หากดำรงพระชนม์ยืนนานกว่า ส่วนพระราชโอรสที่หมายตานั้นอาจจะไม่มีอำนาจที่แท้จริงเพียงแต่หวังไว้ที่จะให้สืบราชสมบัติ เมื่อใดที่พระมหาอุปราชเป็นพระองค์เดียวกับราชโอรสที่หมายตาก็ไม่มีปัญหาในการครองราชสมบัติต่อไปเว้นแต่จะเห็นว่าอ่อนแอ แต่ถ้าเป็นคนละพระองค์จะเกิดการแย่งชิงอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ระหว่างผู้มีอำนาจราชากับผู้ที่สืบมรดก เพราะอุปราชไม่ใช่ตำแหน่งทายาทของพระมหากษัตริย์แต่มีไว้ช่วยราชการตามราชประเพณี ทางแก้อีกคือให้ผู้สืบทายาทดำรงตำแหน่งนี้ แต่เมื่อการใช้อำนาจของผู้ครองตำแหน่งดังกล่าวเกินพอจนเป็นที่หวาดระแวงแก่ประมุข ก็อาจจะถูกทำลายลงได้เสมอเช่นกันโดยไม่สนใจคำว่าสายเลือด ความผูกพันกับโครงสร้างทางอำนาจจึงมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจมากกว่าความผูกพันทางสายเลือด ตัวอย่างการแย่งชิงเช่น เจ้าฟ้าสุทัศน์เป็นโอรสและอุปราชในสมัยพระเอกาทศรถปลงพระชนม์พระองค์เอง เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงสงสัยว่ากระด้างกระเดื่อง พระนารายณ์เป็นหลานและเป็นอุปราชได้ปลงพระชนม์พระเจ้าศรีสุธรรมราชาเมื่อไม่ไว้พระทัย ขุนหลวงสรศักดิ์ในฐานะอุปราชปลงพระชนม์เจ้าฟ้าขวัญ³⁶ โอรสผู้โปรดปรานและหมายตาของพระเพทราชา และแม่พระชัยสุรินทร์ซึ่งพระเพทราชามอบราชสมบัติให้ก็ต้องเวนคืนราชสมบัติให้แก่ขุนหลวงสรศักดิ์ทันทีที่พระเพทราชาสวรรคต ในตอนท้ายพระชนม์ของพระเจ้าท้ายสระ (โอรสขุนหลวงสรศักดิ์

³⁶ คร. นิธิอ้างว่าเจ้าพระขวัญไม่ใช่นามเฉพาะ หากเป็นศัพท์ที่ใช้เรียกเจ้านายระดับเจ้าฟ้า กุโน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (เอกสารโรเนียวสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2521), น.9 แต่ในที่นี้เชื่อว่าน่าจะมีความหมายมากกว่านั้น คือต้องเป็นเจ้าฟ้าที่ทรงโปรดด้วย (หมายตา) ตามนามว่า พระขวัญ

เอง) ก็เช่นกัน ทรงตั้งพระราชโอรสคือเจ้าฟ้าอภัยสิทธิ์ราชสมบัติแทนในขณะที่ยังพระอนุชาเป็นพระมหาอุปราช ทำให้เกิดสงครามชิงราชบัลลังก์ครั้งสำคัญ และในที่สุดพระราชอำนาจก็ตกอยู่ที่พระมหาอุปราช ซึ่งคือพระเจ้าบรมโกษฐ์ต่อมา คังนั้นมียุบย่อยครั้ง เช่น ระหว่าง พศ. 2163-2199 เป็นระยะเวลา 36 ปี เพื่อหลีกเลี่ยงการขัดแย้งดังกล่าวจึงไม่มีการตั้งพระมหาอุปราชเลย³⁷ แม้ในสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ จะทรงตั้งอุปราชไว้ช่วยราชการแต่ก็ไม่ทรงเรียกตามชื่อตำแหน่ง นิยมใช้นามกรมแทนคือ กรมพระราชวังบวรฯ การทรงกรมหมายถึง การมีไพร่พลในความควบคุมซึ่งกรมนี้นับเป็นกรมที่ใหญ่ที่สุดในพระนครยอมเป็นที่หวาดระแวง ในสมัยอยุธยาตอนต้นวังหน้าจะต้องไปอยู่เมืองลพหลวงเป็นหน้าด่านให้กับราชธานี การที่ปล่อยให้เจ้านายมาอยู่ที่พระนครมีผลเสีย 2 ประการคือ เกิดความตึงเครียดและขัดแย้งภายในพระนคร และไม่ใช้ความขัดแย้งเล็ก ๆ ถ้าเกิดเหตุการณ์ขึ้น เพราะเป็นการเปลี่ยนศูนย์กลางของอาณาจักร ก็เป็นโอกาสที่ต่างชาติจะรุกรานได้ และประการหลังขาดความแข็งแกร่งจากเมืองลพหลวง อันเป็นฐานอีกแห่งในการสกัดกั้นต่างชาติที่อาจจะมาคุกคามและควบคุมหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไป การปล่อยให้เจ้านายมีอำนาจมากเกินไปในการสะสมไพร่สม กลับนำมาซึ่งความอ่อนแอให้แก่ราชธานี และเป็นบทเรียนที่ควรได้รับจากการแตกของกรุงศรีอยุธยา³⁸

อันที่จริงชาวต่างชาติก็รับทราบถึงความขัดแย้งในคานอำนาจเช่นกัน แม้ว่า จะเป็นเรื่องในวงเจ้านายก็ตาม โดยเฉพาะราชวงศ์สุดท้ายตั้งแต่พระเพทราชาลงมา การครองราชย์สมบัติแต่ละพระองค์ต้องเผชิญกับวิกฤติการณ์ความชอบธรรมเช่น พระเจ้าบรมโกษฐ์ทรงให้พระเชษฐาคือ พระเจ้าท้ายสระครองราชย์ก่อน ทั้งที่พระเจ้าบรมโกษฐ์ (เป็นน้อง) ทรงได้รับมอบราชสมบัติจากพระเจ้าเสือพระราชบิดาแล้ว และกลายเป็นชนวนเมื่อพระเจ้าท้ายสระกลับยกราชสมบัติให้แก่พระราชโอรสแทนเมื่อใกล้จะสิ้นพระชนม์ ในสมัยขุนหลวงหาวัดผู้เป็นน้องได้ราชสมบัติ พระเจ้าเอกทัศก็เข้าแทรกแซงอย่างไม่เกรงใจ

³⁷ อานรายละเอียดยุค มรว.อศิน, สังคมไทย..., น. 126-30

³⁸ มรว.อศิน, สังคมไทย..., น. 316

สิทธิในการครองราชสมบัติจึงไม่จำเป็นจะต้องเป็นพีคนโต หรือแม้แต่เกิดจากอัครมเหสี
 ตกอยู่ที่พระมหากษัตริย์จะมอบให้ใคร ความคิดที่ผิดแบบแผนทำให้เกิดความขัดแย้งกับผู้
 คาคหวั่ง แล้วก้าวเลยออกมาจนแม่คนต่างชาติก็รับทราบ³⁹ ความชอบธรรมในการเป็น
 พระมหากษัตริย์ จึงกำลังระหว่างความเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ ความเป็นพระอนุชา
 ชีราชความเป็นพระมหาอุปราช ความเป็นรัชทายาทที่พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนมอบ
 หมายอาจเพราะโปรดหรือมีความสามารถ และขุนนางสนับสนุน เนื่องจากเห็นว่ามี ความ
 สามารถหรือเป็นพวกพ้องควย แบบแผนที่ไม่แน่นอนและกินความกว้าง ๆ ตามแต่ผู้ใดจะ
 ตีความข้างต้นทำให้ราชบัลลังก์กว้าง และในที่สุดก็ได้คนอย่างพระเจ้าเอกทัศ ที่
 ให้ความสัมพันธ์ในความเป็นพีเหนือความเป็นรัชทายาท (ความกระอักกระอ่วนเช่นนี้มีใน
 บั้นปลายสมัยรัชกาลที่ 1 แต่บังเอิญวังหน้าสิ้นพระชนม์ไปเสียก่อน) การได้พระมหากษัตริย์
 ที่ไร้ความสามารถ (จนพระราชบิดาไม่มอบราชสมบัติ) ก่อความสันตะเหือนต่อสภาพเหตุ-
 การณ์ของบ้านเมือง

บุคลิกภาพและนโยบายของผู้ว่า ผู้ว่าในที่นี้คือพระมหากษัตริย์ผู้เป็นศูนย์รวม
 ของราชอาณาจักร นับได้ว่าค่อนข้างมีเสถียรภาพในช่วง 100 ปี ก่อนการเสียกรุงนับ
 แต่สมัยสมเด็จพระนารายณ์ลงมา กษัตริย์แต่ละพระองค์ครองราชย์โดยราบรื่น ปัญหา
 การท้าทายอำนาจรัฐไม่มีเว้นแต่สมัยเจ้าฟ้าอภัย นอกนั้นกษัตริย์ทุกพระองค์ไม่มีใครถูก

³⁹ อานุกรเปง, ประวัติศาสตร์..., น. 137-49

ปลงพระชนม์ และนับว่าแต่ละพระองค์อยู่ในราชบัลลังก์ก็ค่อนข้างราบรื่น⁴⁰ เทาพระชนม์ชีพดำเนินภาวะยุ่งยากที่เกิดขึ้นเป็นเพราะคนข้างหลังก่อหอคไม่ได้เกิดขึ้นต่อหน้าพระองค์ ยกเว้นรัชสมัยพระเจ้าอู่หมพที่ต่อเวณราชสมบัติให้พระเจ้าเอกทัศ ส่วนพระเจ้าเอกทัศถูกทำทนายราชบัลลังก์ไม่ใช่จากภายในแต่เป็นภายนอก อย่างไรก็ตามสองพระองค์สุดท้ายเป็นช่วงสมัยที่มีการทำทนายอำนาจกษัตริย์ภายในราชวงศ์บอยที่สุด ความดีร้ายของพระเจ้าเอกทัศ และความเกรงพระทัยในพระเชษฐาของพระเจ้าอู่หมพ ทำให้พระเจ้าเอกทัศครองราชสมบัติได้ในที่สุดนายของพระองค์คือขุนหลวงชี่เรื่อน ความหมายแจ้งชัดว่าพระองค์ไม่ค่อยสะอาดอาจเพราะมีพระโรค หรือชี่เรื่อนในภาษาไทยอาจหมายถึง คนที่ทำอะไรไม่เคยสำเร็จ จะอย่างไรก็ตามย่อมมีความหมายในทางไม่ดีแน่ และการที่รามฎรเอยพระ

⁴⁰ ถ้าวากันโดยความคิดทั่วไป 100 ปีที่กล่าวถึงจะมีการรัฐประหารเพียงช่วงพระนารายณ์กำลังใกล้สวรรคตโดยพระเพทราชาแห่งราชวงศ์ใหม่ แต่จากคำให้การในกรุงเก่าเป็นที่ทราบกันว่าราชสมบัติควรตกแก่พระเจ้าเสือ เพราะเป็นโอรสลับเกิดแต่พระนารายณ์ในขณะที่พระนารายณ์ไม่มีโอรสอื่นเลย และขุนนางก็เห็นพ้องด้วย หากแต่พระเจ้าเสือถวายราชสมบัติให้พระเพทราชา เพราะคิดว่าพมอญธรรมควรรับก่อน คำให้การของชาวกรุงเก่า... น. 121 และในเอกสารของแคมเฟอร์บันทึกว่า พระเพทราชาเป็นเจ้าราชินีกุล เพราะเป็นบุตรพี่สาวพระนารายณ์และเคยร่วมนมกัน พระเพทราชาจึงได้รับแต่งตั้งเป็นผู้สำเร็จราชการในขณะพระนารายณ์ป่วยอยู่ใน ศจ. ขจร สุขพานิช, "อยุธยาในต้นแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา," ใน ข้อมูลประวัติศาสตร์: สมัยอยุธยา, บรรณาธิการโดย วุฒิชัย มูลศิลป์, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523), น. 204 ทั้ง 2 กรณีที่อ้างถึงเห็นได้ชัดว่ามีความราบรื่นระหว่างความต่อของกษัตริย์ทั้งสอง ที่กล่าวถึงความรุนแรงนั้นหมายถึง การปราบผู้ที่ยังอยู่ คังนั้น สำหรับองค์พระมหากษัตริย์โดยตัวเองแล้วค่อนข้างมั่นคง ปัญหาที่น่าพิจารณาจึงอยู่ที่เหตุการณ์ภายหลังสิ้นพระชนม์

ส่วนกรณีเจ้าฟ้าอภัย พงศ์าวดารฉบับอื่น ๆ ยกเว้นฉบับพันจันทนุมาศ ไม่ถือว่าเป็นรัชกาล ถ้าใช้เหตุผลนี้ ก็ไม่มีการทำทนายในรัชสมัยเจ้าฟ้าอภัย

นามอย่างนี้แสดงถึงการท้าทายอย่างแรงกล้า ความอ่อนแออย่างไม่มีวินัยของพระองค์ถูรแปร่ง
 บันที่กว่า "ระหว่างเหตุการณ์กำลังยุ่งยากนี้ พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงเก็บพระองค์อยู่แต่
 ในกลุ่มของพวกสนม พระองค์ไม่สนพระทัยกับความทุกข์ยากของประชาชน" อีกตอนหนึ่งว่า
 "เสียงอึกทึกครึกโครมอันเป็นเหตุ เนื่องมาจากการอพยพของพวกที่อยู่นอกเมือง เพื่อแสวง
 หาที่หลบภัยในเมืองหลวง ใ้ปลุกพระเจ้าแผ่นดินให้ตื่นจากสภาพเขื่องซึม"⁴¹ และ "กอง
 ทักษณาจะเป็นฝ่ายชนะ ถ้าแม่ทัพมีความชำนาญพอ แต่พระเจ้าแผ่นดินสยามทรงอ่อนแอ
 เนื่องจากสภาพสิ่งแวดล้อมของพระองค์เต็มไปด้วยผู้หญิง ทรงมอบหมายอำนาจแก่คร
 มหาเสนาบดีผู้รักสงบและไม่ชำนาญในด้านการรบ"⁴² ความเป็นผู้มักมากในผู้หญิงทำให้
 หญิงสามารถเข้าแทรกแซงทางการเมือง และอำนาจจนถึงขั้นเปลี่ยนแปลงไ้องการ⁴³
 ความเป็นผู้ไม่สามารถตั้งกล่าว นำมาซึ่งความเดือดร้อน การวางแผนนโยบายต่างประเทศ
 โดยเฉพาะกับเพื่อนบ้านใกล้ไกล หน้าที่ของกษัตริย์คือนักรบ ดูเหมือนว่าพระองค์จะตระ
 หนักดี แต่ความเป็นนักรบของพระองค์ไม่ได้เกิดจากวิญญานกลายเป็นการซักศึกเข้าบ้าน
 โดยส่งกองทัพเข้าสู่เขมรขณะเขมรเกิดจลาจล การส่งกองทัพใหญ่เข้าไปแต่พ่ายแพ้กลับ
 มา สูญเสียเขมรให้แก่เวียคนามทั้งชีวิตและทรัพย์สินมากมาย แม่ทัพด้านทวายก็เป็นเครื่อง
 มือให้แก่เจ้าเมืองทวายเพราะเมื่อทวายประกาศเอกราช ได้ยึดเรือสินค้าพม่า นำมาถวาย
 เป็นบรรณาการแก่ประเทศไทย การแสดงเกียรติภูมิของพระเจ้าเอกทัศนี้โดยการรับบรรณา
 การ ทำให้พม่าทวงถามของและคนคืน แต่ไทยกลับแสดงท่าทีก้าวร้าว ริมของและคนทั้งสิ้น
 จนกลายเป็นชนวนสงครามในปี 2310 (ทั้งที่ก่อนหน้านี้วางสงครามทางพม่าอยู่นาน) แม้มี
 การสงครามแล้วกลับใช้นโยบายการทหารแบบตั้งรับ ปล่อยให้กองทัพเข้ามาล้อมกรุงทั้ง

⁴¹ ทรแปร่ง, ประวัติศาสตร์ไทย..., น. 184

⁴² เรื่องเดียวกัน, น. 134

⁴³ องค์การค้ำครุสภา, ประชุมพงศาวดารภาคที่ 39 (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์

ครุสภาลาดพร้าว, 2511), น. 29

2 ครั้ง คือเมื่อแรกเป็นกษัตริย์กับในปี 2310 เมื่อกรุงแตก การรบทั้ง 2 ครั้ง พม่าใช้ยุทธวิธีเดียวกันคือ แบบคืบหนึบเข้าทางเหนือและตะวันตกของไทย ซึ่งไทยแก้ยุทธศาสตร์นั้นไม่ได้ กลการศึกนี้มาถูกกำราบในสมัยพระเจ้าตาก และพม่าต้องบอบช้ำจากการสงครามเป็นอย่างมากในสมัยศึกเก้าทัพ⁴⁴ แบบแผนบุกกดลิกภาพและนโยบายสมัยพระเจ้าเอกทัศได้รับการปฏิบัติอย่างตรงข้ามในสมัยพระเจ้าตาก พระองค์อาจคิดว่า จะเป็นการแก้ไขให้ดีขึ้น การเปลี่ยนนวกเป็นลอบ ไม่ได้หมายความว่าพระองค์จะหลุดจากระบบสังคมแต่กลับอยู่ภายใต้สังคมนี้อีกด้านหนึ่ง เช่น ลักษณะพระองค์กล้าหาญแบบนักรบไม่ปรากฏว่าแหวกล้อมค่ายสนม แหกฉับสนใจศาสนารักษาพรหมณ์จรรยา ยิ่งกว่านั้นโปรดทำพระองค์ธรรมดา เรียกพระองค์ว่าผู้รักษาการกรุงมากกว่าเป็นสมมติเทพ⁴⁵ แม้แต่การวางนโยบายการทหารก็ใช้นโยบายรุกมากกว่ารับ

ปัญหาหรือสภาพสังคม กรุงศรีอยุธยาในตอนปลายช่วงพระนารายณ์ลงมา 100 ปี จนถึงการเสียกรุง แม้นานเมืองจะรุ่งเรืองคบหาฝรั่ง แต่แนวความเชื่อของคนไทยกลับไม่สอคล้องต่อความเจริญดังกล่าว นับว่าเป็นสังคมที่คลั่งในไสยศาสตร์ การแก้ไขปัญหาก็ใช้เวทมนตร์เข้าช่วย * การตีเชียงใหม่ในสมัยพระนารายณ์ก็เพื่อต้องการพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเชื่อว่าเหาะได้ การบุกเมืองเชียงใหม่จากการคำให้การของชาวกรุงเก่าก็ปรากฏว่าใช้วิธีเสกมนตร์สะกดทัพ พระนารายณ์เองก็มีบุญญาภิหารและเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ สามารถบังคับน้ำขึ้นลง พระเจ้าเสือมีเวทมนตร์กำบังตัวได้และซุบเสียงมหาดเล็กที่มีคาถาอาคม พระเจ้าบรมโกษฐ์ก็สามารถหายตัวขึ้นมา เมื่อฝนแดงทำนาไม่ได้ก็นิมนตร์พระผู้ใหญ่มารักษากรรม อาไปกลืน เจริญพระพุทธรูปขอฝน⁴⁶ แม้ว่าเหตุการณ์สมัยพระนารายณ์จะห่างไกลออกไปแต่คำให้การของชาวกรุงเก่าก็แสดงให้เห็นค่านิยมในเรื่องไสยศาสตร์เป็นอย่างดี ยิ่งในสมัยของพระเจ้าเอกทัศ การสนทนาเรื่องเวทมนตร์กาถาเป็นเรื่องปกติ ทุกคนมักอวดอ้าง

⁴⁴ คำให้การของชาวกรุงเก่า... , น. 207 และ 214 และศ. ขจร, "อยุธยาใน...", น. 206-15

⁴⁵ ประชุมพงศาวดารภาค 39... , น. 112-3 และ 158

⁴⁶ คำให้การของชาวกรุงเก่า... , น. 109, 116, 120, 124, 132 และ 145

* ความสำเร็จในการใช้เวทมนตร์ไม่อาจจะตรวจสอบได้ แต่ความนึกคิดในเรื่องไสยศาสตร์น่าจะเป็นจริง ตามหลักฐานที่ปรากฏทั้งภายในและภายนอกประเทศดังอ้างอิง 46

ว่า มีสูตรผสมเสนหยาแปดและคาถาหายตัวได้⁴⁷ สิ่งเหล่านี้ทำให้สังคมมงายขาดเหตุผลในการแก้ปัญหา ความสามารถของบุคคลถูกนำไปผูกพันกับอิทธิฤทธิ์ แม่เสียกรุงแล้วแนวความคิดนี้ก็ไม่ได้เสื่อมลงไป พระเจ้าตากเองก็ทรงนิยมในทางนี้เช่นกัน ช่วงปลายสมัยถึงกับให้ปลูกไม้แก่นไม้ไผ่ รอดูมีบุญจะได้ไว้ใช้สร้างปราสาท ส่วนพระองค์จะเหาะแล้ว⁴⁸ ในปลายรัชสมัยบ้านเมืองจึงวุ่นวายเพราะผู้นำไม่สามารถเป็นที่พึ่งที่สมบูรณ์ได้อีก กรมหลวงนรินทรว่า "เมื่อต้นแผ่นดินเย็นด้วยพระบารมี ... ปลายแผ่นดินแสนร้อนรุ่มสุ่มรากโคน..."⁴⁹ ความคลั่งในไสยศาสตร์ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นจากการทดแทนและเป็นที่พึ่งในยามทุกข์ยาก ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้เกิดยากเข็ญขึ้นไปอีก เพราะขาดเหตุผลในการแก้ปัญหาติดอยู่กับเวทมนตร์ แม้แต่พระสงฆ์ก็เป็นแหล่งผลิตไสยศาสตร์ขนาดใหญ่ หลังการเสียกรุง ความทุกข์ยากทั่วมหริศูณเภาขึ้นการขาดอาหาร ความโหดร้ายจากพวกพม่าทำให้คนไทยเสียสติ ความจำเสื่อม ฝนไม่ตกหว่านข้าวก็มีแมลงลงกิน โจรชุกชุมทุกแห่งจนต้องพกอาวุธ การลักทรัพย์ลามปาม เข้าไปถึงในวัด พระพุทธรูป และเจดีย์ถูกขุดคุ้ยเท่าที่จะทำได้⁵⁰ ภายหลังจากแตกใหม่ ๆ และแม่แตกก่อนหน้านั้นขณะถูกพม่าล้อม ความสามัคคีของประชาชนในการต่อสู้ไม่เคยมี และชาควินัยในสังคม ความอู้อุดของบุคคลเป็นเรื่องมากจน เมื่อส่งกองทัพไปต่อสู้กับพม่าคราวใดก็กลัวพม่าถึงกับส่งอาวุธให้ข้าศึก⁵¹ พวกข้าราชการสำนักเองก็กดขี่ไพร่ราษฎรท่ามกลางความยากจนขณะถูกล้อมกรุง⁵² คนไทยที่หนีไม่ได้ก็หนีไปเข้ากับพม่า⁵³ ที่หนักข้อถึง

⁴⁷ ทรูแปง, ประวัติศาสตร์..., น. 160

⁴⁸ ปพ.39, น.158 และองค์การคำครุสภา, จดหมายเหตุของกรมหลวงนรินทร...,

น. 11 เอกสารจากนอกและในประเทศความตรงกันว่า จะเหาะ

⁴⁹ องค์การคำครุสภา, เรื่องเดียวกัน น.13 และ ปพ.39, น.168

⁵⁰ ทรูแปง, ประวัติศาสตร์..., น.206 และ ปพ.39 น. 84-7

⁵¹ ปพ.39, น.59

⁵² ทรูแปง, ประวัติศาสตร์..., น.193

⁵³ ปพ.39, น. 51 เป็นจดหมายเหตุของชาวฝรั่งเศสซึ่งตรงกับในฉบับพันจันทุนุมาศ

กับสมบูรณมรดกกับพม่าทฤษฎีไทยก็มี⁵⁴ และนี่ทำให้สังคมอยุธยาถึงกาลอวสาน

"สถาปนาเมือง... เค็มไปด้วยซากศพ แม่น้ำต่าง ๆ ไหลไม่สะดวกเนื่องจากซากศพที่คั่งกันทางน้ำ กลิ่นเหม็น... พวกเสนาบดีและพวกคนสนิทถูกจับใส่โซ่ตรวน... กลายเป็นทาส..." และ "บ้านเมืองถูกยึดโดยการโจมตี... ไม่เหลืออะไรเลย นอกจากซากปรักหักพังและเถาเถา... พวกพม่าได้ใช้ไฟเผาป่าเขาของพวกสยาม... และทำการฆ่มชีนลูกสาวที่กำลังร้องไห้ต่อหน้าต่อตาพวกเขา"⁵⁵

ตลอดระยะเวลา 15 ปี ความพยายามอย่างหนักหน่วงของพระเจ้าตาก ที่จะฟื้นฟูสังคมให้คงเดิม แต่ได้ทำให้พระองค์เป็นเหยื่อของสังคมโดยไม่รู้ตัวกลายเป็นส่วนหนึ่งของระบบความเชื่อ และความทุกข์ยากที่ตามมา แม้กระนั้นการรวบรวมราชอาณาจักรได้สำเร็จยังคงเป็นสำนึกที่ยิ่งใหญ่และก็เป็นการอ่อนแรงส่วนหนึ่งให้กับสมเด็จพระนารายณ์มหาราชในการรับราชสมบัติเพื่อต่อสู้กับปัญหาค้านอื่น โดยเฉพาะระบบสังคมการเมืองและความเชื่อภายในระบบเบื้องหลัง เหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้น จะเป็นพื้นฐานที่จะทำให้เข้าใจพระราชภารกิจ และความหมายที่รัชกาลที่ 1 ทรงกระทำตลอดรัชสมัยได้ดียิ่งขึ้น และส่วนหนึ่งก็คืองานเขียนวิเคราะห์ชิ้นนี้ในบทข้างหน้า

พระราชประวัติรัชกาลที่ 1

ความจริงตระกูลจักรีไม่ได้เป็นตระกูลใหม่ หากเป็นตระกูลขุนนางใหญ่ตระกูล

⁵⁴ พ.พ. 39, น. 61 ว่าพระศรีสุรายน้องภรรยาพระเจ้าแผ่นดินไทยได้เข้ากับข้าศึกแต่ถูกพระเจ้าเอกทัศจับได้ ส่วนคำให้การชาวกรุงเก่า..., น. 165 ระบุว่าพระยาพลเทพสงครามและนัคหมายเปิดประตูเมืองให้พม่าจนเสียเมือง ซึ่งทั้ง 2 คน (จะเป็นคนเดียวกันหรือไม่ก็ตาม) เป็นคนระดับสูง เหตุการณ์เช่นนี้ข้าราชการเสียกรุงครั้งแรกจนมีลักษณะเอาตัวรอดขาดความจงรักภักดีในชาติ (อาณาจักร)

⁵⁵ ตูรแปง, เรื่องเดียวกัน, น. 196

หนึ่งในปลายสมัยอยุธยา โดยเฉพาะเป็นหนึ่งในสี่ตระกูลที่ไปทั่วพม่าและคุมบังเหียนค่านพระคคลังและกรมท่ามาแล้ว เนื่องจากตระกูลจักรีมีเชื้อสายมอญ อีก 3 ตระกูลใหญ่เป็นแขกเปอร์เซีย พราหมณ์ และ จีน จึงทำให้ตระกูลจักรีเข้ากับความเป็นคนไทยได้ง่ายกว่า และกลายเป็นศูนย์กลางของตระกูลต่าง ๆ ⁵⁶ ดังนั้นการรับราชการสมัยกรุงธนบุรี ตระกูลจักรีก้าวไปได้เร็วกว่า เพราะใช้เวลาไม่ถึง 10 ปีของ 2 พี่น้องในตระกูลนี้ก็ขึ้นเป็นถึงระดับเจ้าพระยา และสมเด็จพระเจ้าพระยา และเมื่อตั้งราชวงศ์ใหม่ก็มีมือไม้จากขุนนางเก่า ๆ ซึ่งเคยผูกพันกับตระกูล (พวกข้าหลวงเดิม) มาช่วยเหลือ ความยิ่งใหญ่ของตระกูลเห็นได้จากคราวกรุงแตก พระชนกของรัชกาลที่ 1 ได้เป็นที่สมุหนายกอัครมหาเสนาบดีในชุมนุมเจ้าพิบูลย์ผล ⁵⁷

รัชกาลที่ 1 ประสูติเมื่อ 20 มีนาคม 2279 ในสมัยพระเจ้าบรมโกษฐ์ รับราชการเป็นมหาดเล็กในแผ่นดินพระเจ้าอู่หม่พรได้เป็นที่ยกกระบัตรราชบุรี เมื่อแผ่นดินธนบุรีรับราชการเป็นพระราชวรินทร์ หลังจากนั้นอีก 8 ปี คำนวณพระยศถึงสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ⁵⁸ ทรงมีพี่ - น้องร่วมพระชนก 7 พระองค์ แต่ที่สนิทสนมเคารพเป็นพิเศษ 2 พระองค์คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุขาวดี และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุขาวดี ซึ่งเป็นพระพี่นางเชอร่วมชนกและชนนี เป็นผู้ที่เอาใจใส่และห้ามปราม เมื่อรัชกาลที่ 1 มีเรื่องบาดหมางกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ซึ่งทั้งสองพระองค์มีพระนิสัยตรงกันข้าม รัชกาลที่ 1 สุขุมและใจเย็นในขณะที่พระอนุชาเค็ดขาดและรุกหน้ากว่า ⁵⁹ พระราช

⁵⁶ David K. Wyatt, Family Politics in Seventeenth and Eighteenth Century Siam (A Paper presented at the 8th Conference of the Laha, Kualalumpur, 1980), pp.3-5

⁵⁷ ปรพ. 8, "เรื่องปฐมวงศ์", น.230

⁵⁸ อ่านในองค์การคำคุณุสภ, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2503), น.354-7

⁵⁹ อ่านรายละเอียดในกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงฟื้นฟู... , น. 92-3

ภารกิจที่ทรงกระทำเป็นหลักก่อนการครองราชย์คือ การสงครามจนกล่าวได้ว่าเป็นทหารเอกของพระเจ้ากรุงธนบุรี เพราะทำสงครามถึง 11 ครั้ง⁶⁰ เมื่อขึ้นครองราชย์แล้ว แม้จะมีพระราชภารกิจในทางสงครามซึ่งติดพันอยู่ แต่ก็มักจะโปรดเกล้าฯ ให้พระอนุชาธิราช กรมพระราชวังหลัง และแม่ทัพสำคัญออกรบ โดยพระองค์เป็นทัพหลังจึงทรงพอมีเวลาให้กับพระราชภารกิจด้านอื่น ในยามที่จำเป็นต้องมีการฟื้นฟูอาณาจักรขึ้นใหม่ พระราชมารษาที่สำคัญคือ จักรเยียบพระราชพิธีที่เคยมีในครั้งกรุงเก่า เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พิษมงคล การถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ในด้านศาสนาทรงจัดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก ออกกฎพระสงฆ์ สร้างและบูรณะวัด ตลอดจนเน้นข้อปฏิบัติทางศีลธรรมปฏิเสขไสยศาสตร์ ในด้านการบริหารทรงจัดให้มีการชำระกฎหมาย ประกาศกฎหมายตรา 3 ดวงที่อ้างถึงพระธรรมศาสตร์ มานวธรรมศาสตร์ และราชศาสตร์ ในด้านศิลปศาสตร์ทรงฟื้นฟูนาฏกรรมและวรรณกรรมตั้งแต่สมัยอยุธยา โดยสนับสนุนให้มีการประพันธ์วรรณคดี และพระองค์ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์ร่วมด้วย⁶¹ วรรณคดีร่วมสมัยในรัชกาลพระองค์ จะมีแนวเรื่องที่เน้นเป้าหมายคล้ายคลึงกัน แม้จะมีองค์ประกอบของเรื่องที่แตกต่างกันก็ตามซึ่งจะวิเคราะห์ในหัวข้อถัดไป

พระราชภารกิจดังกล่าว โดยเฉพาะงานทางพุทธศาสนาช่วยเสริมบารมีวุฒิ 3 ประการคือชาติ วัย และคุณให้แก่รัชกาลที่ 1 และนี่เป็นความชอบธรรมต่อการปกครอง⁶² ในภาวะวิกฤตการณ์ของบ้านเมือง ลักษณะเช่นกล่าวมานี้จะปรากฏในงานวรรณคดีทั่วไปในรัชกาลพระองค์ โดยเฉพาะแสดงออกชัดเจนในพระราชนิพนธ์รวมเกียรติ

⁶⁰ พงศาวดารรัชกาลที่ 1, หน้า.

⁶¹ อ่านรายละเอียดพระราชนิพนธ์ที่ไม่ใช่สงครามในเรื่องเดียวกัน, น. 3-92

⁶² กองวิชาการกระทรวงธรรมการ, "พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก." เทศนาพระราชประวัติและพงศาวดารกรุงเทพฯ เทศนาโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2478), น. 17-9

ความสำคัญของรามเกียรติ์และการเลือกรามเกียรติ์เป็นตัวแทนวรรณคดีร่วมสมัย ในพระองค์ ก็ทวยเหตุผลที่กล่าวในบทที่ ๑ แต่รามเกียรติ์ก็มีความหมายในการ เป็นทฤษฎีการ เมือง หรือ ความแนบแน่นหรือสะท้อนภาพสังคม หรือ เป็นเครื่องมือให้พระองค์ได้คิดเพียงใด นั้น จะเป็นการวิจัยในบทต่อไป อย่างไรก็ตามเพื่อให้เข้าใจรามเกียรติ์กับพระองค์ได้ดียิ่งขึ้น จำเป็นต้องศึกษาสิ่งเกี่ยวกับรามเกียรติ์โดยรอบ ตั้งแต่ที่มาและสาระของรามเกียรติ์ทั้งภายใน และภายนอก จนถึงรามเกียรติ์ฉบับของพระองค์

ที่มาของรามเกียรติ์ : มาได้อย่างไร

การศึกษาเรื่องรามเกียรติ์โดยไม่พิจารณาที่มาของเรื่องมีส่วนทำให้การศึกษา รามเกียรติ์ไม่สมบูรณ์ เพราะรามเกียรติ์มีอิทธิพลจากต้นแหล่งที่มา ถึงปนเปื้อนอยู่ในเรื่อง แม้จะมีข้อจำกัดในตัวเองที่ไม่อาจจะแยกแยะได้ว่า แหล่งใดที่มีอิทธิพลต่อส่วนใดของเรื่อง ในขณะที่เกี่ยวกับการพิจารณาที่มาโดยพิจารณาสาระแต่เพียงอย่างเดียวอย่างที่ทำกันก็ไม่ได้ประโยชน์เนื่องจากข้อจำกัดดังที่กล่าวมา อย่างไรก็ตามการศึกษาที่มาของรามเกียรติ์ จำเป็นที่จะต้องกลับไปดูต้นแหล่งจริง ๆ ของมัน แน่นนอนเป็นที่ยอมรับกันว่ารามเกียรติ์ มีต้นแหล่งอันเดียว (Monogenesis) คือ ที่อินเดีย

รามายณะในอินเดีย

ผู้ที่ศึกษาฉบับต่าง ๆ ของรามายณะทั้งในอินเดียและนอกอินเดียได้ละเอียด ไต่แก่ว่า เสรีโยโกเศศ ในอุปกรณรามเกียรติ์⁶³ และเป็นที่อ้างอิงของบุคคลทั่วไป เมื่อศึกษา

⁶³ อานรายละเอียดในเสรีโยโกเศศ, อุปกรณรามเกียรติ์ (นครหลวง : อมรรการพิมพ์, 2515)

ถึงเรื่องราวของรามายณะในอินเดีย ไม่ว่าในเรื่องของสาระ มูลเหตุที่มา และฉบับต่าง ๆ ที่ปรากฏในหนังสือหรือพีซีและสำนวนที่ไม่ใช่ในอินเดียถึง 10 ที่รอบประเทศไทย สำหรับ รามายณะฉบับแรกคือของวลมิกิซึ่งเป็นฉบับภาษาสันสกฤต เป็นที่ยอมรับกันว่าวลมิกิเป็น เพียงแต่ผู้รวบรวมโดยแต่งเป็นโคลกเมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ 7 ก่อนหน้าเป็นเพียงอักษรหรือมุขปาฐะ เชื่อว่าเรื่องราวของพระรามเกิดขึ้นอย่างช้าที่สุดก็สมัยพุทธกาล เนื่องจากในไตรปิฎกมีกล่าวถึง แต่เรื่องรามเกียรติ์จะเป็นจริงเพียงใด ยังเป็นที่ถกเถียงกันอยู่ แต่อย่างน้อยที่สุดยอมรับกันว่าพระรามเป็นสัญลักษณ์วีรบุรุษของชาวอารยัน เนื่องจากมี พฤติกรรมที่เป็นอุดมคติของชาวอารยันนั่นเอง ประโชติได้ศึกษาความเป็นไปได้ของพระ- รามแล้วพบว่า⁶⁴ รามายณะเป็นเรื่องจริงเกิดขึ้นเมื่อ 600 ปีก่อน คศ. รุ่นเดียวกับพุทธกาล อาจจะก่นเล็กน้อย เป็นการรบของกลุ่มคน 2 เผ่า ซึ่งผลัดกันแพ้และผลัดกันชนะ พวก หนึ่งเป็นอารยัน พวกหนึ่งเป็นชาวคนทออยู่ทางใต้ ผู้นำชาวคนทอในครั้งนั้นชื่อทศกัณฐ์ ซึ่ง ปัจจุบันชาวไตนับถือมาก⁶⁵ เคยปราบพวกอารยันจนได้รับความเจ็บปวดแต่ก็แพ้อารยันไป ในที่สุด เมื่อนานไปสงครามระหว่างเผ่าได้ถูกนำมาเล่าจนเป็นเทพนิยาย เพราะแท้จริง บุคคลสมัยสงครามครั้งนั้นตกอยู่ในยุคหินใหม่ (ชนยุคสัมฤทธิ์) และยุคพระเวท

⁶⁴ ความจริงมีผู้ศึกษาเรื่องท่านองนี้มาก แต่เป็นพวกฝรั่งแล้วลงมติว่าจริงหรือไม่ ครึ่ง การศึกษาของคนไทยก็มี เช่น ประโชติ สังขุนกิจ, "รามเกียรติ์: เทพนิยาย หรือ ประวัติศาสตร์โบราณ," กรมศิลปากร, ปีที่ 24 เล่มที่ 1 (มีนาคม 2523) : 60-76 ความจริงชื่อเรื่องควรเป็นรามายณะมากกว่า

⁶⁵ รามายณะทางไตไม่ว่าฉบับเบงคลี, ลงกาเวตารสูตร และชินศาสตร์ยกย่อง ทศกัณฐ์ทั้งสิ้นคัมภีร์นี้ รัตนิน, "มหกรรมรามายณะนานาชาติครั้งที่ 1," วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 1 เล่มที่ 2 (พฤศจิกายน 2514) : น.114

แต่ถูกปรุ่่งแต่งจนเป็นยุคเหล็ก เช่น การมีคายนและศร เหล่า ไม้ไ้หม และแหวน ซึ่งเป็นอารยธรรมของกรีกที่เข้ามาในพุทธศตวรรษที่ 5 หลังการเกิดสงครามเกือบ 600 ปี ถัดมา 100 ปี จึงถูกแต่งโคลกโดยวาลมิกิ การปรุ่่งแต่งทำให้เกิดอรรถรสมากขึ้นจนเป็นที่นิยมทั่วอินเดียในพุทธศตวรรษที่ 10-11 และหลังพุทธศตวรรษที่ 14 ระบายไปยังท้องถิ่นได้รับการปรุ่่งแต่งจนผิดแผกแตกต่างกัน มาได้รับการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเก่าที่สุดฉบับขอมเบย์ ในปี พศ. 1563 ซึ่งบอกเป็นนัยได้ว่า

1. อย่างน้อยที่สุดก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 รามายณะน่าจะแพร่กระจายในรูปแบบของอักษาน โอกาสที่เรื่องจะแปรปรวนมีสูงไม่ว่าจะไปอย่างไรก็ตาม
2. ก่อน พศ. 700 การแพร่กระจายของรามายณะไม่เกี่ยวข้องกับฉบับวาลมิกิ
3. โอกาสที่ยังคงแบบฉบับวาลมิกิสูงอยู่ในช่วง พศ. 700 จนถึงพุทธศตวรรษที่ 10-11 อย่างช้าถึงพุทธศตวรรษที่ 14
4. หลังพุทธศตวรรษที่ 14 ความแตกต่างทางเนื้อหาของรามายณะค่อนข้างสูง เพราะขึ้นกับท้องถิ่นที่นำไป

อย่างไรก็ตามนอกจากประเด็น 4 ประการข้างต้นแล้ว ความแปรปรวนจากความแพร่กระจายของรามายณะจะเกิดขึ้นโดยธรรมชาติอีกส่วนหนึ่งด้วย⁶⁶

⁶⁶ เป็นความผิดพลาดของการแพร่กระจาย เช่น เกิดการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดข้อความบางอัน ขยายเรื่อง เพิ่มเรื่อง สลับเหตุการณ์ และคงเรื่องเก่าไว้ อ่านในศิราพร ฐิตะฐาน, รามเกียรติ์: การศึกษาในแง่ของการแพร่กระจายของนิทาน (วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต แผนกภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2522), น. 30

ทางเดินของรามายณะ

ได้มีผู้สรุปทางเดินของรามายณะมาเป็นรามเกียรติ์สมครกกล่าวถึงมี 3 ท่าน

1. รัชกาลที่ 6
2. กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร
3. มัทนี รัตติน

ท่านแรกรัชกาลที่ 6 สรุปทางเดินของรามเกียรติ์โดยตัวพระองค์เอง ส่วน 2 ท่านหลังประมวลแนวความคิดจากตะวันตกแล้วสรุปความคิดลงไว้ ทั้ง 3 ท่านสรุปที่มาของรามเกียรติ์ โดยศึกษาเปรียบเทียบสาระที่เหมือนและต่างกัน แล้วลงความเห็นว่ามีที่คล้ายคลึงกัน น่าจะเป็นต้นแหล่งให้อีกฉบับหนึ่ง

สำหรับรัชกาลที่ 6 ไม่ได้ลงความเห็นไปไกลเท่า 2 ท่านหลัง เพราะรัชกาลที่ 6 ทรงกล่าวแต่บ่อเกิดของรามเกียรติ์ว่าน่าจะมาจาก ฉบับสันสกฤต (โดยเฉพาะ องคินาย) วิทยุปุราณะ และหุนมานนาฎกะ แต่จะมาวิธีไหน ทางไหน ไม่ได้ทรงอธิบายไว้⁶⁷

กรมหมื่นพิทยลาภฯ ได้ทรงทำแผนภูมิและอธิบายไว้ว่า รามายณะไปสู่ชวา ก่อน โดยมีหลักฐานภาพสลักที่ปรัมบานันและปะนะตะรันราวพุทธศตวรรษที่ 9 ส่วนที่เป็นวรรณกรรมเป็นฉบับโยคีศวร (ราว พศ. 1094) ซึ่งเป็นแบบฉบับให้ฉบับมลายู และข้ามไปที่ลาวประมาณ พศ. 2100 โดยหยิบยืมสาระหรือเนื้อเรื่องที่คล้ายคลึงเป็นเหตุผลในการอ้างที่มา และจากชวาไปยังเขมรที่ป่าปวนและที่นครวัดทั้ง 2 แห่งเป็นภาพสลักเมื่อพุทธศตวรรษที่ 16-17 ที่เป็นวรรณกรรมคือคำพากย์เขมรซึ่งในบทความไม่ได้บอกปีที่แต่ง แล้วจึงเข้ามาไทย โดยสรุปว่า ที่มาของรามเกียรติ์มาจากอินเดียทางเขมรโดยผ่านชวา และย้ำว่ามีรามายณะมาทางตะกั่วป่าเหมือนกัน แต่สายนี้เลอะเทอะ ส่วนสายชวาแม่นยำ เพราะมี

⁶⁷ สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ขอ
เก็กรามเกียรติ์ (พระนคร: ศิลปบรรณาการ, 2509), น. 207

สาระคล้ายฉบับวารมิกิ⁶⁸

ส่วนอาจารย์มัทนี ได้รวบรวมการเดินทางของรามายณะที่ชาวตะวันตกทำได้หลายท่าน โดยท่านไม่ได้รวบรวมเขียนเป็นสายโซ่อย่างกรมหมื่นพิทยาลงกา ทรงทำแต่เขียนเป็นตารางแสดงวิวัฒนาการของรามายณะในแต่ละประเทศ โดยมีเวลา (คศ.) กำหนดไว้ จึงเห็นภาพว่าเมื่อ คศ.ใด ประเทศใด มีวิวัฒนาการของรามายณะระดับใด เช่น เป็นอักษาน หรือเป็นลายลักษณ์อักษรฉบับใด⁶⁹

ข้อสังเกตสำหรับการวิเคราะห์ที่มาของ 2 ท่านหลังอาจพิจารณาได้ดังนี้

1. การวิเคราะห์ที่มาของอาจารย์มัทนี ทำให้ดูเหมือนว่ารามายณะมีลักษณะแต่ละประเทศเป็นผู้ให้กำเนิดรามายณะเอง (Polygenesis) โดยไม่มีความสัมพันธ์กัน ซึ่งตามความจริง รามายณะมีกำเนิดแรกเริ่มเดียวที่อินเดีย
2. แต่ก็อาจพยายามมองให้สัมพันธ์กันโดยคาดเอาเองว่า เมื่อเกิดขึ้นในประเทศหนึ่ง เวลาต่อมาจะแพร่ไปอีกประเทศหนึ่ง เช่น จากตารางในบทความในปี คศ. 1100-1200 รามายณะเจริญในยุคคนครวัด ในปี คศ. 1200-1300 มีทะเลงูในไทยเกิดขึ้น แสดงว่าจากเขมรแล้วน่าจะมาไทยแต่ลักษณะดังกล่าวขาดเหตุผลในการอธิบาย
3. แนวความคิดอาจารย์มัทนีพยายามแก้อุปการ่องในงานพระนิพนธ์กรมหมื่นพิทยาลงกา ในแง่ที่ว่าลูกโซ่ที่โยงทางเดินของรามายณะเป็นการคาดเอาจากการวิเคราะห์สาระของกรมหมื่นพิทยาลงกาเอง แต่ในขณะเดียวกันการปรับปรุงนี้ทำให้รามายณะตามแนวความคิดของอาจารย์มัทนีกลายเป็นหลายต้นกำเนิดไป

⁶⁸ อ่านในกรมหมื่นพิทยาลงกาพิชยากร, "บทอธิบายลักษณะของเรื่องพระราม," ภาพรามเกียรติ์ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2495), น. 48-53 และผู้นิพนธ์องค์เดียวกันใน มูลเหตุที่มาของเรื่องรามเกียรติ์, สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ ปีที่ 9 ฉบับที่ 21 (18 พฤศจิกายน 2505): 47-51

⁶⁹ อ่านในมัทนี รัตนิน, "รามายณะเปรียบเทียบทางจรรณคดีภาค 1," วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 2 เล่มที่ 2 (มิถุนายน-ตุลาคม 2516): 109-135

4. ในประเด็นของกรมหมื่นพิทยาลงกา ทรงกล่าวว่าสายชาวแมนย่่ากว่าสายตะกั่วป่า ฉับขวาจึงใช้การได้ โดยเขาฉับขวาลมิกเป็นค้วเทียบ สำหรับรามเกียรติ์ไทยต่างจากฉับขวาลมิกมาก การเอาฉับขวามาเป็นบรรทัดฐานและย่ำว่าต้องมาจากฉับขวา โดยกล่าวถึงความเลอะเทอะของสายตะกั่วป่านั้น ไม่ไค้หมายความว่า สายตะกั่วป่าจะไม่ไค้เป็นแบบอย่างให้กับไทยไม่ไค้ ประเด็นไม่ไค้อยู่ที่เหมือนกับฉับขวาลมิก แต่อยู่ที่ว่ามาจากไหน

5. กรมหมื่นพิทยาลงกา ทรงกล่าวว่ารามายณะลาว (รวมถึงอีสานไทย เช่น พระรามชาดก) ไค้มาจากมลายู เพราะเนื้อความเหมือนกันหลายตอน ปัญหาเมื่ออยู่ว่าไปไค้อย่างไร ท่านไม่ไค้วิเคราะห์ไว้ว่าทำไมอยู่ ๆ จึงไปโผล่ที่นั่น

6. กรมหมื่นพิทยาลงกา ทรงให้ทัศนะว่า ชื่อตัวละครของไทยเหมือนฉับสันสกฤตมากกว่าเขมร แต่เนื้อหาของเขมรใกล้เคียงมากกว่าไทย⁷⁰ เดิมทรงกล่าวว่าฉับไทยมีไค้มาจากเขมร แต่ถึงตอนนี้ทรงว่าไม่ควรพูดว่าฉับเขมร เพราะสืบไม่ไค้ว่าใครลอกใคร⁷¹ จึงหันกลับไปยอมรับว่าไทยไค้รับรามายณะผ่านทางมลายู

7. คำว่ารามายณะทรงใช้ปะปนจึงไม่รู้ว่าทรงหมายถึงฉับใด เช่นเดียวกับรามายณะอินเดียทรงใช้ปะปนระหว่างฉับขวาลมิกและฉับอื่น ๆ ทำให้คลุมเคลือต่อการวิเคราะห์ยิ่งเป็นการวิเคราะห์โดยสาระควย

กรมหมื่นพิทยาลงกา ทรงสรุปว่า ทางเดินของรามายณะน่าจะเป็นอินเดียผ่านชวามลายู และเข้าสู่ไทย เป็นสายทางเดินของรามเกียรติ์ในไทย

รามายณะไม่ว่าฉับใดทั้งในอินเดียและนอกอินเดีย ทุกเล่มมีส่วนที่เหมือนกันบางส่วน และต่างกันบางส่วน เล่มหนึ่งต่างกับอีกเล่มและไปเหมือนอีกเล่ม วนเวียนคลุกเคล้าเช่นนี้ การวิเคราะห์โดยสาระอย่างเดี่ยวจึงแยกไม่ไค้ว่าใครลอกใคร อย่างไร เพราะถ้าใช้การวิเคราะห์โดยวิธีนี้ไม่สามารถให้คำตอบไค้ทั้งสิ้น จำเป็นต้องใช้วิธีการอื่นตรวจสอบควย โดยเฉพาะเส้นทางการเดินของรามเกียรติ์จริง ๆ พบว่า

⁷⁰ กรมหมื่นพิทยาลงกา, บทอธิบาย..., น.57

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, น. 62

1. พุทธศตวรรษที่ 6-8 เกิดอาณาจักรเล็ก ๆ บนแหลมมลายู (ภาคใต้ของไทยลงไป) พร้อมกับในขณะนั้นมีอาณาจักรใหญ่ทางพูนันและจัมปา ซึ่งปกครองโดยราชวงศ์ไศเลนทร์ เชื่อมโยงกับอินเดียนตะวันออกเฉียงเหนือ ในขณะนั้นอิทธิพลอินเดียในชวายังไม่เป็นที่ปรากฏ มีหลักฐานอยู่ที่ถ้ำเวือมาจากอินเดียนไปพูนันโดยผ่านทางใต้ของไทย แล้วอ้อมชวาเพื่อไปสู่พูนันและจัมปาแล้วชวานาจะมีหลักฐานเป็นอาณาจักรแม้จะเล็ก ๆ เช่น ภาคใต้ไทย แต่อาณาจักรชวาปรากฏก็เมื่อพุทธศตวรรษที่ 13 ไปแล้ว และอาณาจักรชวารุ่งเรืองก็เพราะอาณาจักรพูนันอ่อนลงโดยอพยพลงไปชวา เพราะฉะนั้นเส้นทางเดินจะต้องมีทางลัด ไม่ไต่ผ่านชวามีหลักฐานว่าสามารถเดินทางเรือข้ามแหลมทองไปได้ถึง 5 เส้นทาง⁷² คือ จากกระบี่ มีคลองมะรุ่ย ท่าเสา หินสุด กระบี่น้อย ปากกาไส และท่อม คลองเหล่านี้จะไปต่อกับคลองข้างโน เช่น คลองอีบัน ลินปุ่น แล้วต้อออกแม่น้ำหลวงทางอำเภอพุนพินผ่านสุราษฎร์ และออกปากน้ำที่ปากพันคูหา พบซากเมืองเก่าตามลำคลองที่ถ้ำลาวและโบราณวัตถุเป็นจำนวนมาก แต่ร่องน้ำเหล่านี้ตื้นเขินลง

2. พบซากเมืองท่าถึง 20 เมือง ทั้งฝั่งตะวันออกและตะวันตกบนแหลมทองตลอดลงไป เมืองท่าเหล่านี้มีชื่อเป็นภาษาอินเดียน การสร้างเมืองก็จำลองจากลัทธิพราหมณ์ เพราะเมืองที่สร้างมีเขาเป็นใจกลาง เช่น ที่ตะกั่วป่ามีภูเขาเวียงสูงใหญ่เป็นใจกลาง และมีภูเขาพระนารายณ์อยู่ฝั่งตรงข้าม พบเทวรูปนารายณ์ เทวดาดี ที่ทุ่งตึกและภาชนะเครื่องเคลือบจากจีนทั้ง 2 ด้านของฝั่ง ยิ่งกว่านั้นบนอาณาจักรเล็ก ๆ 2 ฝั่งนี้ เคยมีพราหมณ์เป็นกษัตริย์ปกครอง แม้อำนาจตื้นเขินแล้วก็ยังนิยมเดินบกอยู่ แสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรพูนันกับอินเดียนกระทำได้ในระยะทางที่สั้นโดยไม่ต้องอ้อมแหลมมลายูคือ

⁷² กฤษณา เกษมศิลป์, มทกรรมหนังสือหรือ 5000 ปีในแหลมทอง (กรุงเทพฯ: บริษัทพิชิจำกัด, 2519), น.211-3, ครอว์ฟอร์ดว่า มีเส้นทางเดินเรือจากปากแม่น้ำบ้านคอนจนถึงปากแม่น้ำพังงา ใช้เวลาเดินทาง 2 วันดู กรมศิลปากร, เอกสารของครอว์ฟอร์ด (นครหลวงฯ: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), น.100, และเจมส์โลว์ว่า มีทางลัดเดินควายเท้าจากนครไปยังตรังดู กรมศิลปากร, จดหมายเหตุเจมส์โลว์ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2519), น.90-1

จากอินเดีย มาตะกั่วป่า (กระบี่) ออกทางพุนหินแล่นข้ามอ่าวไทยไปสู่อกแก้วเมืองท่าของพุนัน⁷³ (ซึ่งตั้งอยู่ชายฝั่งเขมรคานอ่าวไทย)

3. อาณาจักรเล็ก ๆ บนแหลมทองปรากฏอยู่ในพุทธศตวรรษที่ 6-8 วัฒนธรรมอินเดียถ้าจะเข้ามาโดยเฉพาะในส่วนรามายณะต้องเป็นช่วงก่อนการตั้งฉมบับวาลมิกิ จึงไม่มีเหตุผลว่ารามเกียรติ์ในท้องถิ่นนี้จะต้องไปเหมือนฉมบับวาลมิกิ ดังที่กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ว่าสายนี้เลอะเทอะ ถ้าเช่นนั้นบนแหลมทองทางภาคที่ได้รับอิทธิพลรามายณะก่อนชาวฉมบับนี้ (อักซาน) ข้ามกัมพูชาไปเจริญในลาว ที่ไม่ขึ้นมาทางภาคกลางไทยก็เพราะขวางจากชุมพรขึ้นมาถึงประจวบ 200 กิโลเมตร เป็นป่าดงดิบและภูเขาไม่สามารถผ่านมาได้ จึงไม่พบชุมชนโบราณที่⁷⁴ ดังนั้นรามายณะในภาคใต้เลยไปถึงมลายู จึงมีลักษณะคล้ายกับของอิสาน

4. ประมาณพุทธศตวรรษที่ 10-13 เป็นช่วงที่อินเดียมีอิทธิพลตามเกาะต่าง ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยการยึดครองชาว-สุมาตรา แน่นนอนเป็นระยะที่ฉมบับวาลมิกิ กำลังเจริญรุ่งเรืองในอินเดีย การถ่ายทลควัฒนธรรมวรรณคดีว่าลมิกิ จึงระบาคเข้ามายังในชวา ทำให้ชวามีรามายณะคล้ายฉมบับวาลมิกิ ในทางเดียวกันอาณาจักรขอมรุ่งเรืองมั่นคงและมีความสัมพันธ์กับทางราชวงศ์กับชวายอมได้รับอิทธิพลจากฉมบับวาลมิกิด้วย ในระยะ 500 ปีนั้นชวาและขอม มีการเปลี่ยนราชวงศ์ (ไศเลนทร์) ครอบครองดินแดนทั้งสอง

⁷³ อานรายละเอียดยในประทุม ชุมเพ็งพันธ์, "เมืองท่าสำคัญบนแหลมมลายู," กรมศิลปากร ปีที่ 25 เล่มที่ 3 (กรกฎาคม 2524): 61-108

⁷⁴ เรื่องเดียวกัน, น.98 นอกจากนี้พบเครื่องปั้นหม้อที่สะท้อนถึงพระมีแบบอย่างจากอิสานด้วยอ่านใน Janice Stargardt, "The Ceramic Industry of Southern Thailand in The Srivijayan Period," โบราณคดี, ปีที่ 2 ฉบับที่ 2 (ตุลาคม 2515): 203-4

5. ประมาณพุทธศตวรรษที่ 14 ราชวงศ์โจพะในอินเดียโยกอิทธิพลสูงสุดเข้าสู่ศรีวิชัย ซึ่งเป็นช่วงเดียวกับรามายณะสำนวนท้องถิ่นต่าง ๆ ในอินเดียรุ่งเรืองแตกแขนงอิทธิพลรามายณะหลังจากนั้นจึงคลุกเคล้าด้วยเนื้อหาสาระ และความเชื่อของพวกอินเดียใต้ อาณาจักรไทยเกิดขึ้นหลังจากนั้น (พุทธศตวรรษที่ 18) โอกาสที่ไทยจะรับความหลากหลายย่อมมีสูงมาก⁷⁵

กล่าวโดยสรุป ถ้ายอมรับว่าภาคใต้คือไทย อิทธิพลรามายณะเข้ามาไทย 2 ทาง ในช่วงแรก ก่อนมีอาณาจักรไทยในแหลมทองปรากฏในรูปของนิทานรามเกียรติ์ท้องถิ่น และเมื่อตั้งราชอาณาจักรแล้วพวกพราหมณ์จะเป็นผู้นำเข้ามาในราชสำนักในฐานะเป็นมหาราชครู ซึ่งในช่วงนี้รามายณะมีความหลายหลากจนยากที่จะกล่าวว่ามีมาจากฉบับใด

ดังนั้นการศึกษารามเกียรติ์ในประเทศไทย จึงมีอิทธิพลทั้งก่อนฉบับวาลมิกิและจากฉบับทั้งหลายในอินเดียใต้ (อาจรวมถึงฉบับวาลมิกิ) ในส่วนแรกปรากฏในรูปของนิทานท้องถิ่น ในส่วนหลังปรากฏในรูปคำประพันธ์ของส่วนกลางและราชสำนัก วิวัฒนาการของทั้งสองส่วนในประเทศไทยจากอักษานจนเป็นบันทึกและจากระยะเวลานานของการแพร่กระจายทำให้เกิดการผสมปนเปความเชื่อของบุคคล ที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับระบบความเชื่อของสังคมที่อาศัยอยู่ได้สอดคล้องแทรกเข้าในรามเกียรติ์จนเป็นเอกลักษณ์ประจำฉบับประจำท้องถิ่น การวิจัยที่สมบูรณ์ส่วนหนึ่งเกิดจากการเปรียบเทียบโลกทัศน์ทางการเมือง เนื่องจากความแตกต่างทั้ง 2 ส่วน และจะปรากฏในบทข้างหน้าของงานวิจัยนี้ (การตรวจสอบเนื้อความกับฉบับของประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาครอบไทยจึงไม่จำเป็น เพราะต่างวิวัฒนาการค่านี้อาหาของตน จะว่ากันไปไทยได้รับอิทธิพลรามายณะก่อนด้วยซ้ำ จึงไม่จำเป็นต้องตรวจสอบกับฉบับใด)

⁷⁵ สำหรับเหตุการณ์ที่เนื่องด้วยรามายณะได้กล่าวไว้ข้างต้นในหัวข้อรามายณะในอินเดีย ส่วนเหตุการณ์ในทางประวัติศาสตร์ อ่านในหม่อมเจ้า สุภัทรรคิศ คิสกุล, ประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์ถึง พ.ศ. 2000 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2522)

ก่อนจะถึงรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1

รามเกียรติ์เข้ามาเมืองไทยเมื่อไร อย่างไร ไม่มีหลักฐานแน่ชัด ได้แต่คาดคะเนและสันนิษฐานเอา แต่ที่ค่อนข้างแน่นอน คือ คนไทยรู้จักรามเกียรติ์อย่างน้อยก็เริ่มแต่ในสมัยพ่อขุนรามคำแหง เพราะพระนามคือพระราม แต่มทประพันธ์เกี่ยวกับเรื่องรามเกียรติ์มีหลักฐานปรากฏเพียงในสมัยอยุธยา (ไม่นับที่ถูกล้ออ้างกระเส็นกระสายในเรื่องอื่น ๆ) คือ คำพากย์รามเกียรติ์ ซึ่งเชื่อว่าคงไม่เกินรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์⁷⁶ จับความแต่สี่คําหายไปจนกุมภกรรณล้ม ซึ่งมีหลายตอนประกอบกัน (มีเรื่องอื่นอีกแต่เป็นตอนสั้น ๆ และไม่เด่นเท่าคำพากย์) มีชื่อน่าสังเกตบางประการในคำพากย์รามเกียรติ์เมื่อเทียบกับรามเกียรติ์. (คือ

1. เป็นคำพากย์ที่ใสแสดกหน้ง จึงมีการพรรณนาความมากซึ่งสามารถแสดงลักษณะความนึกคิดของผู้พากย์ได้ แต่ความนึกคิดยังอยู่ในโลกของรามเกียรติ์ โดยเฉพาะในส่วนแรก ๆ ยังเก็บใจความตามฉบับวาลมิกิไมว่าชื่อตัวละคร แนวเรื่องและพฤติกรรมตัวละคร แต่ส่วนหลังมีส่วนคล้ายคลึงกับฉบับรัชกาลที่ 1 เช่นกล่าวถึง กุมภกรรณทศน้ำ ซึ่ง

⁷⁶ นายกี (ชนิต) อยู่โพธิ์, "เล่าเรื่องหนังสือรามเกียรติ์," ใน บทละครรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและเล่าเรื่องหนังสือรามเกียรติ์ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2506), น. 149 แต่เมื่อวิเคราะห์สาระในทางการเมืองน่าจะแต่งในสมัยปลายอยุธยามากกว่า มีผู้ศึกษาจิตรกรรมฝาผนังในไทยเท่าที่ปรากฏในสมัยอยุธยาส่วนใหญ่เป็นพุทธชาดกทั้งสิ้น เริ่มปรากฏมีภาพรามเกียรติ์ คือ อินทรชิต ในตอนล่างของจิตรกรรมฝาผนัง พุทธประวัติที่วัดพุทไธสวรรย์ ซึ่งเป็นอยุธยาตอนปลาย คือหลังพระเพทราชเป็นต้นมา (2231-) คูในสันติ เล็กสุขุม และ กมล ฉายาวัดนะ, จิตรกรรมฝาผนังสมัยอยุธยา (กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์, 2524), น. 55 และ ชมพูทพงษ์ประยูร, จิตรกรรมไทย (พระนคร: หจก. ศิวพร, 2512), น. 25

ไม่มีในฉบับวาลมิกิแต่พบในฉบับรัชกาลที่ 1 แต่อย่างไรก็ตามก็ไม่สู้ตรงกับฉบับรัชกาลที่ 1⁷⁷

2. มีความขัดแย้งกันในเนื้อหา (เข้าใจว่ามีหลายคนแต่ง) ใช้ชื่อพิเภก สุครีว และว่าพิเภกมียักษ์ 4 คน เป็นบริวารตามมาช่วยเหลือคล้ายฉบับวาลมิกิ และมีฐานะเป็นสหายพระราม⁷⁸ แต่หลังจากนั้น พระรามกลับมีฐานะเป็นนาย

3. ตัวพระรามมีฐานะเป็นเทพเจ้าอ้างตัวเองว่าเป็นนารายณ์ และใช้คำว่า นารายณ์บ่อย (นึกถึงรัชกาลที่ 1 ที่เน้นคำว่าจักรีมากกว่า) ความเป็นเทพเจ้าจึงไม่จำเป็นที่พระนารายณ์จะต้องอ้างถึง ทศพิชราชธรรมควบคู่ไปอีก (ต่างกับฉบับรัชกาลที่ 1) เพราะเทพเจ้าสมบูรณ์ในตัวเอง พระรามในคำพากย์ทรงมหิทธิศักดิ์และไหวพริบเพราะฐานะของเทพเจ้าที่แท้จริงให้พร และคุ้มครองผู้เดินดิน เช่น การมีพระราชสาส์นไปยังลง-กาของพระรามไม่ได้ทรงอ้างศักดิ์ที่มีขึ้นเพราะนางสีดาอย่างรามเกียรติ์ แต่กลับให้ประ-เด็นนี้เป็นประเด็นสุดท้าย เพราะทรงอ้างว่า การยกทัพมาครั้งนี้ก็เพราะทศกัณฐ์รังแกเทวดา ฤๅษี และนิกรชนเป็นเบื้องแรก⁷⁹ ปรัชญาสมมติเทพเปลี่ยนไปในสังคมไทยเพราะมองสมมติ เทพเปลี่ยนไปในสังคมไทยเพราะมองสมมติเทพหลุดห่างจากประชาชน ซึ่งเป็นลักษณะของ สังคมอยุธยาเมื่อมันคงแล้วโดยเฉพาะในตอนปลายสมัยในคำพากย์ เมื่อไหว้ครูในบทแรก จึงไหว้ทศรถ พระราม และทศกัณฐ์ ก่อนไหว้พระรัตนไตร และเทพเจ้า เพราะสัญลักษณ์ ของทศรถ พระราม และทศกัณฐ์ คือสมมติเทพซึ่งเป็นภาพปรากฏของเทพเจ้าในการบำบัต ทุกข์บำรุงสุข เป็นโลกแห่งความเป็นจริง สำนักต่อราชาจึงมาก่อนในอยุธยาแล้ว แต่ในทาง ปฏิบัติรามาชิบตีในอยุธยา ซึ่งเป็นสมมติเทพกลับมีฐานะยิ่งกว่าเทพเจ้า การช่วยเหลือ

คนยากที่ยุทธพยากรณ์

⁷⁷ นายก็กล่าวแต่เพียงว่าไม่ตรงกับรัชกาลที่ 1 คุณายก็, เรื่องเดียวกัน, น. 149 ความจริงควรเสริมด้วยว่าคำพากย์นั้นใกล้เคียงกับฉบับวาลมิกิมากกว่าอยู่ในเสฐียรโกเศศ, อุปลักษณ์รามเกียรติ์ (นครหลวงฯ:อมรรкарพิมพ์, 2515), น. 251

⁷⁸ กรมศิลปากร, ประชุมคำพากย์รามเกียรติ์ภาค 1,2,3,4 ที่ระลึกในงานพระ ราชทานเพลิงศพนายอรรด คอคงคา (พระนคร:โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี้, 2512);

น. 76 และ 77

⁷⁹ เรื่องเดียวกัน, น. 78

ประชาชนจึงเป็นทางอ้อมแทนที่จะโดยตรง ตามความหมายของพระรามที่แท้จริง

4. ลักษณะของคำพากย์ที่พรรณานาความ สามารถแสดงอารมณ์ได้ละเอียดตรงจุดนี้สำคัญที่จะแสดงทัศนคติต่อปรัชญาการเมืองการปกครอง (ต่อสภาพบ้านเมือง) เช่น คำกล่าวของตัวละครเต็มไปด้วยการชี้แจงตักเตือน และทักท้วง แม้ราชาจะมีอำนาจสูงสุด แต่ก็มีคำชี้แจงจากผู้ต่ำกว่า แม้ว่าจะรู้สึกไม่ปลอดภัยก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นตัวมารีศ มณโฑ หรือพระราม เป็นต้น เช่น มารีศกล่าวแก่ทศกัณฐ์ว่าการลี้ภัยคานิธรรมนิยม ในขณะที่มณโฑก็คงงามอยู่แล้ว, มณโฑเองทศกัณฐ์ก็ให้เกียรติปรึกษาในเรื่องลี้ภัยก่อนการลี้ภัย มณโฑได้ชี้แจงถึงความจำเป็นขัตติยวงศ์และฐานะความเป็นกษัตริย์ของทศกัณฐ์ เป็นต้น เพื่อให้ทศกัณฐ์ หักห้ามใจ, แม้เมื่อสุครีพไปหักฉัตร⁸⁰ สุครีพก็ได้ตามด้วยความสงสัยถึงสิ่งที่ตัวเห็นแต่ไม่แน่ใจ (ฉัตร) เพื่อให้พิเภกอธิบาย⁸¹ ลักษณะดังกล่าวชี้ให้เห็นถึงความใคร่ครวญต่อปัญหา โดยเฉพาะพฤติกรรมใดๆ จำเป็นต้องได้รับการสอบถามในทางการเมือง และแสดงเหตุผลก่อนการปฏิบัติ

5. การดำเนินของเรื่องยังคงจับความในเรื่องสงคราม เพราะเป็นธรรมชาติของวรรณคดีเรื่องนี้ แต่การแสดงออกถึงการสู้รบในรายละเอียดต่างจากรามเกียรติ์ การสู้รบในรามเกียรติ์เชิดชูบุคคลและเดินหน้าอย่างเดี่ยว ในขณะที่ประชุมคำพากย์มีการไตร่ตรองในการป้องกันตัวและความอยู่รอดมากกว่า เช่น เมื่อรบกับอินทรีชิตพระรามเกรงและไม่ไว้ใจว่า อินทรีท้อจย้อนไปคือโยชยา⁸² การรบของสหายก็ดูหนักแน่นกว่า แม้แต่ศึกกุมภกรรณ ตอนสุครีพรบกับกุมภกรรณเสียที่ถูกหนีบเหาะไป หนุมานเข้าไปช่วยเหลือ เพื่อให้สุครีพรอดพ้น ในขณะที่ฉบับรัชกาลที่ 1 หนุมานไม่ได้เข้าไปช่วย เพราะเกรงว่าจะทำ

⁸⁰ เรื่องเดียวกัน, น. 78

⁸¹ เรื่องเดียวกัน, น. 76

⁸² เรื่องเดียวกัน, น. 85

ลายศักดิ์ศรีของสตรี⁸³ การเน้นสิทธิวีรชนเป็นที่นิยมในรามเกียรติ์ฉบับรัชกาลที่ 1 ในขณะที่ประชุมคำพากย์เน้นความอยุธยา ลักษณะดังกล่าวอาจสะท้อนได้จากสภาพสังคมของทั้งสองระหว่างชุมชนเก่าและชุมชนที่เพิ่งใหม่

6. ในเรื่องบทบาทของสตรี ประชุมคำพากย์ ให้เกียรติแก่สตรีมากกว่าฉบับรัชกาลที่ 1 กล่าวคือรามเกียรติ์ในฉบับรัชกาลที่ 1 เห็นหญิงเป็นนางบำเรอ (เสียค่าที่ว่าประชุมคำพากย์ไม่ครบทุกคนโดยเฉพาะชาวพาลกัณฑ์ซึ่งในฉบับรัชกาลที่ 1 สตรี แม้มีฐานะเป็นแม่ก็ไม่มีคุณค่าอย่างไร เช่น กรณีนางไภยเกษียณอุโอรสตัวเองค่าหอ) มีตอนเดียวคือการทำพิธีสัจชีพที่พศกัณฑ์ปฐมฤกษ์ในภาวะที่จนตรอกแล้ว แต่ในคำพากย์รามเกียรติ์การลักพานางสีดาทศกัณฑ์ไปปฐมฤกษ์ก่อนแม่ธโชจะไม่เห็นด้วยก็ตาม ความหนักแน่นในศักดิ์ศรีของผู้หญิงยังคงมีในตอนอื่นอีก เช่น เมื่อสีดาให้พระลักษมณ์ไปตามพระรามตอนตามขวางถ้าไม่ออกตามจะกระโดดเข้ากองไฟไม่ใช่อออ้างว่ากลัวพระลักษมณ์จะข่มขืน อย่างไรก็ตามเกียรติ เมื่อทศกัณฑ์เข้ามาลักนางสีดาก็แบกไปทิ้งแผ่นดิน⁸⁴ โดยไม่ได้สัมผัสตัวนางเลยเป็นที่ปรากฏว่าในปลายกรุงศรีอยุธยาสตรีมีอิทธิพลในราชสำนักค่อนข้างสูง ประเด็นการเมืองบางเรื่องที่เกิดขึ้นมาจากสตรีแม้กระทั่งการเสียกรุง⁸⁵

7. ลักษณะวรรณคดีในทางการเมืองไม่มีคุณสมบัติที่เหมือนกับวรรณคดีร่วมสมัยในรัชกาลที่ 1 คงจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า อาจเป็นไปได้ที่ว่า เงื่อนไขของเวลาและสถานที่กำหนดความแตกต่างของทัศนคติดังกล่าว

⁸³ ดูประชุมคำพากย์ภาคที่ 9 แจกเนื่องในงานพระกรุณาพระราชทาน ณ วัดบุปผาราม (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2474), น. 19 เป็นตอนศึกกุมภกรรณดำเนินเรื่องอย่างรัชกาลที่ 1 แต่ต่างกันตรงนี้

⁸⁴ ดูประชุมคำพากย์ภาคที่ 1-4..., น. 96, 113, และ 119

⁸⁵ ดูจดหมายเหตุของเซนเขอร์บริโกต์, ปรพ. 39, น. 29

มีรามเกียรติ์อีกฉบับก่อนรัชสมัยรัชกาลที่ 1 คือ บทละครรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงนิพนธ์ไว้ 4 ตอน คือตอนนางวานริน มาลีวราชา ความ ทศกัณฐ์ตั้งพิธีทรายกรดและชুবหอกกบิลพัสดุ์และตอนพระมงกุฏ แต่เอาตอนพระมงกุฏไปไว้ข้างหน้าตอนนางวานริน เป็นฉบับที่ไม่เต็มเรื่อง ทรงไว้เมื่อ พ.ศ. 2313 หลังจากชัยชนะต่อชุมนุมเจ้านครปี 2312 ได้ กวาดต้อนเอาพวกละครเข้ามาด้วยจึงทรงนิพนธ์รามเกียรติ์ให้เล่น⁸⁶ เข้าใจว่าน่าจะได้อารมณ์ของรามเกียรติ์ทางใต้วากด้วย ไม่น่าจะได้เฉพาะนาฏยศาสตร์อย่างเดียว เพราะเป็นของคู่กัน จึงมีบางส่วนต่างจากฉบับคำพากย์สำหรับฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรี มีข้อน่าสังเกตดังนี้

1. เข้าใจว่าทรงได้เนื้อเรื่องจากฉบับใดฉบับหนึ่งเป็นแบบแผน เพราะได้ "ทรงแทรก" ไว้เป็นบางส่วนเพื่อขยายความ การแทรกนั้นรับสัมผัสซ้ำ เช่น ทรงแทรกในหน้าที่ 24 ฉบับเดิมลงด้วยวรรคที่ว่า มัน แดบทกอนวรรคส่งลงว่า พลัน ในที่ทรงแทรกวรรครองก็ลงว่า พลัน เป็นการสัมผัสซ้ำ⁸⁷ ถ้าไม่อ่านที่ทรงแทรกฉบับเดิมก็ตอกันติด นอกจากนั้นการใช้ถ้อยคำและลีลาก็ไม่งดงาม แสดงว่าไม่ว่าจะทรงนิพนธ์เองหรือให้ผู้อื่นประพันธ์ก็ตาม ผู้นิพนธ์ไม่มีความสามารถสูงค่านนี้ ยิ่งกว่านั้นในบางตอนบอกว่ายังทราบอยู่ ความไม่พิถีพิถันดังกล่าว บอกเป็นนัย ๆ ว่าไม่ได้ให้ความสำคัญแก่วรรณคดีเท่าใด (แม้จะชอบหรือไม่ก็ตาม) อาจเนื่องจากเพิ่งขึ้นครองราชย์ได้เพียง 2 ปีเศษ จึงมีพระราชภารกิจอื่นที่สำคัญกว่าก็เป็นได้ การเก็บประโยชน์จากงานค่านนี้ (ไม่ว่าในทางรัฐศาสตร์หรือวรรณคดี) ในรัชกาลพระองค์น่าจะเป็นรองงานค่านอื่น

⁸⁶ คุนายกี, "เล่าเรื่องหนังสือ...", น. 154-7

⁸⁷ ดู ตัวอย่างนี้

.....	พาเข้าถวายจับพลัน
พระพรตเห็นร้องส่งไป	ขึ้นชิงมันให้แน่นมัน

(ทรงแทรก)

หนุมานจำใส่ตระโห่งกพลัน มอมกันรักษากุมารา

2. รามเกียรติ์ฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรีและรัชกาลที่ 1 มีหลายส่วนที่คล้ายคลึงกันทั้งในแง่ถ้อยคำและถ้อยคำ เพียงแต่รัชกาลที่ 1 ปรับปรุงให้ดีขึ้น⁸⁸ แสดงว่ามีอิทธิพลต่อรามเกียรติ์ฉบับรัชกาลที่ 1 แต่ไม่น่าจะมีนัยสำคัญ เพราะฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรีแต่งไว้ 130 หน้า (ขนาด 16 หน้ายก) ในขณะที่รัชกาลที่ 1 มีถึง 11 เล่ม โดยเฉลี่ยเล่มละ 300 หน้า⁸⁹ แสดงว่าการศึกษารามเกียรติ์ฉบับรัชกาลที่ 1 พอจะแยกออกพระเจ้ากรุงธนบุรีได้ ซึ่งเป็นนัยว่าไม่มีอิทธิพลต่อฉบับหลัง จนต้องศึกษาเป็นกรณีพิเศษ แต่ไม่ใช่ละทิ้งเสียเลย

3. พระราชนิพนธ์ฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรีสะท้อนถึงพระเจ้าตากค่อนข้างมาก เมื่อเทียบกับการสะท้อนภาพทั่วไปของสังคม ในขณะรัชกาลที่ 1 จะให้ภาพของสังคมด้วย ทั้งนี้อาจเนื่องจากยาวกว่า เช่น ในฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรีกล่าวถึงเวทมนตร์คาถาในหลายแห่ง กล่าวถึงการสนทนาธรรมของท้าวมาลีวราชกับพระนารทณ์⁹⁰ และเรียกท้าวมาลีวราชด้วยนามฉายาว่า พระผู้ประกอบกิจธรรม นอกจากนี้ยังใช้คำกลอนหนักท้าวหาญตรงไปตรงมา ซึ่งเข้าใจว่าคล้ายพระนิพนธ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี เช่น หนุมาณทูลพระรามเรื่องนางวานรินก็ยังไม่ถึงการร่วมรักกับนางให้พระรามฟังด้วย หรือตอนที่พระมงกุฎถูกจับนางสีดาทราบดีก็แสดงออกด้วยความโกรธพระรามด้วยคำว่า อ้ายใจมหายักษ์* นอกจากนั้นยังใช้คำซ้ำไปซ้ำมา หรือความซ้ำกันในที่ไม่ห่างกัน แสดงออกถึงอารมณ์ขณะประพันธ์ว่าได้รับการกระทบกระเพื่อนทางค่านิจใจ (คือพูดซ้ำ ๆ)

4. ถ้อยคำที่ใช้ธรรมดาไม่ได้ใช้สำนวนราชสำนัก แม้แต่วิถีชีวิตก็เป็นแบบชาวบ้าน (ผิดกับสำนวนรัชกาลที่ 1 ซึ่งมีการใช้ภาษาเป็นแบบราชสำนักเต็มตัว) แสดงว่าภายในราชสำนักสมัยพระเจ้าตากน่าจะไม่ได้เน้นประเพณีแบบราชสำนัก ทั้งพระองค์

⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, น. 161

⁸⁹ นายก็ว่าในฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรี เช่นบางที่สาระมี 11 หน้า (คือหน้า 1-11) แต่รัชกาลที่ 1 ขยายเป็น 1 เล่ม สมุทไทย (ประมาณ 50 หน้า) คุณายก็, เรื่องเดียวกัน, น. 167

⁹⁰ ตัวพระองค์ก็ใช้วิธีการแบบเดียวกันด้วยการรับสั่งให้พระไทยเงินเข้าเฝ้าเพื่อสนทนาธรรมให้พงศาวดารภาค 39 คุณนายก็, เรื่องเดียวกัน, น. 172

* เฉลยก็, เรื่องเดียวกัน, น. 50 และ 28

ก็เรียกตัวเองว่าผู้รักษาการกรุง และพื้นฐานพระเจ้าตากก็ไม่ได้มาจากชนชั้นขุนนางโดย
 สายเลือด เช่นรัชกาลที่ 1 และเมื่อรับราชการก็ดำรงตำแหน่งในภูมิภาคไกล สัมผัสกับ
 ชีวิตชนบท ขณะที่รัชกาลที่ 1 แม้จะรับราชการที่ราชบุรีก็ใกล้ชิดเมืองหลวงมากกว่า ดัง
 นั้นจึงเห็นได้จากสำนวนของพระเจ้าตากมีการใช้คำว่า "บ้าน"⁹¹ บทกวีจรรยาที่ว่าตรง ๆ คำ
 อุทานใช้คำว่า "เจ้าข้าเอ๋ย ไหอะไรเข้ามาซี" และนิยมตัดคำลงง่าย ๆ เช่น สวรรคาลัย
 เป็นคาลัย เมื่อตอนตัดสินข้อพิพาท ท้าวมาลีวราชเรียกตัวเองว่า "ผู้กว่าจะตัดสินคดีไต่ก็ต้องประนี
 ประนอมก่อนแบบนายบ้านมากกว่าการ เป็นราชาโดยให้ทศกัณฐ์ทิ้งสีดาไปเพราะยังมี" "ยังมี" "ยังมี" "ยังมี"
 กนิษฐา" (ท่านองอีแก่ที่บ้าน) แม้นางมณฑิลาเองแทนที่จะโกรธทศกัณฐ์ในเรื่องนางสีดาและควรจะหัก
 ทานอย่างไรในประชุมคำพากย์หรือฉบับรัชกาลที่ 1 แต่กลับเออออด้วย ลักษณะดังกล่าวแสดง
 ถึงลักษณะแบบชาวบ้าน ๆ บอกเป็นนัยถึงฐานะของผู้ปกครองประเทศใกล้ชิดกับประชาชน
 ตรงกับในจดหมายเหตุของชาวต่างชาติว่าไม่โปรดพิธีรีตองอย่างราชสำนัก⁹² กรมหลวง
 นรินทรเทวีจึงว่าเมื่อต้นแผ่นดินชุมนุมเจ้าถึงแก่อน

⁹¹ การใช้คำในลักษณะดังกล่าวปรากฏอยู่ทั่วไปในงานพระราชนิพนธ์ มีตัวอย่าง
 อื่น ๆ อีก เช่น การใช้คำอุทานและคำศัพท์สามัญชน ที่ว่า

"เออนี้ ลูกเต้าของใคร ไฉนจึงมาอหังการ์"

หรือการเร่เข้าหาสัมผัส โดยແລງคำแบบตามพระทัย

"ฝ่ายพระยาพิเภกกราบทูล ซึ่งอิศร ต้องศรตักชัย"

หรือการใช้คำตรง ๆ เช่น

"นานเนิ่นเกินเจียรกาลมา ใครใครไม่ว่าผู้วนารี"

ดูรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน, น. 31, 51, และ 63 ตามลำดับ

⁹² จดหมายเหตุของเซนเยอร์เลอบองใน ปพ. 39, น. 112-3

5. ลักษณะของวรรณคดีชาดลักษณะแบบวรรณคดีร่วมสมัยในรัชกาลที่ 1 คงจะ ไต่กล่าวข้างหน้าซึ่งเป็นข้อแตกต่างอีกข้อหนึ่ง เพราะวรรณคดีในรัชกาลที่ 1 เรียกร้อง ความมั่นคงให้แก่พระราชวงศ์และพระราชอาณาจักร ในขณะที่วรรณคดีของพระเจ้าตากไม่ คอยมีลักษณะดังกล่าว

หลังจากฉบับพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้วเป็นฉบับรัชกาลที่ 1 (จะกล่าวเป็นหัวข้อ ใหญ่ในบทข้างหน้า) พันรัชสมัยนี้มีรามเกียรติ์หลวงเป็นของรัชกาลที่ 2 ที่ 4 และที่ 5 ซึ่ง ได้รับความอย่างของรัชกาลที่ 1 จนไม่แตกต่างกันในสาระที่จะหยิบยกมากล่าวถึง สำหรับ ในรัชกาลที่ 6 ก็ได้แบบอย่างทั้งหมดจากฉบับสันสกฤต ซึ่งอยู่นอกขอบเขตของการวิจัยนี้ อย่างไรก็ตามรามเกียรติ์ในระยะหลังรัชสมัยพระองค์ก็มีเจตนาจะใช้ในการบันเทิง เช่น โขนละคร มากกว่าเป็นเนื้อหาทางแนวความคิด

นอกเหนือจากรามเกียรติ์ในส่วนกลางหรือราชสำนักแล้ว ในท้องถิ่นยังคงมี ทุกภาค เช่น พระลัก-พระลามและพระรามชาดกของอีสาน หรมานและพรหมจักรทาง เหนือ และฉบับบ้านควนเกยทางใต้ โดยเฉพาะภาคเหนือและอีสานมักอยู่ในรูปชาดก นอกนิบาต การดำเนินเรื่องมีลักษณะเป็นเอกลักษณะประจำภาคประจำท้องถิ่น มีความเชื่อ ที่แตกต่างจากฉบับภาคกลาง ซึ่งวรรณคดีประจำภาคนี้ไม่ได้ระบุเวลา แต่สันนิษฐานว่าฉบับ ใหม่นี้ที่สุด ก็คงอยู่ระดับเดียวกับรัชกาลที่ 1 อย่างรัชกาลที่ 3 เพราะส่วนวนเกล้าระดับ นั้นขึ้นปี ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับรามเกียรติ์นอกส่วนกลางนี้ มีชื่อน่าพิจารณาดังนี้ (จะกล่าวข้างหน้าอีก

1. รามเกียรติ์ท้องถิ่นจัดอยู่ในชาดกประเภทนอกนิบาต ดังนั้นพระรามคือ พระพุทธเจ้าในชาติปางก่อน คุณสมบัติของพระรามเป็นคุณสมบัติของพระโพธิสัตว์ ซึ่งแตก ต่างจากพระรามในรามเกียรติ์ที่มีคุณสมบัติเป็นเทพเจ้า

2. ความเชื่อพื้นฐานของส่วนกลางพัฒนาลักษณะไปจากฮินดูและพราหมณ์ ในขณะที่ยังบ้านยี่อยู่กับพุทธศาสนา

3. เทพเจ้าของรามเกียรติ์คือเทพเจ้าทั้งสามโดยเฉพาะการเน้นพระอิศวร และพระนารายณ์อย่างฮินดู ในขณะที่เทพเจ้าในฉบับท้องถิ่นคือ พระอินทร์ซึ่งเป็นพุทธ

ศาสนิกชนอย่างยุคพระเวท⁹³

4. การดำเนินเรื่องแตกต่างจากภาคกลางเพราะไม่มีความซับซ้อนและสูงส่งอย่างราชสำนัก ตัวละครก็ลดลง วิธีชีวิตเป็นแบบชาวบ้านแม้ตัวละครจะเป็นราชาก็ตาม การเดินคองของพระรามภาคกลางมีลักษณะเป็นแบบกษัตริย์เพื่อการขยายอำนาจ ในขณะที่ฉบับท้องถิ่นการเดินคองเหมือนการออกจาริกแสวงบุญ

5. รามเกียรติ์ฉบับท้องถิ่นเน้นคือธรรมแบบพุทธศาสนาแยกความคือออกจากความชั่ว การทำลายทศกัณฐ์ เพราะทศกัณฐ์ผิดศีลธรรมกาเมว ในขณะที่ฉบับภาคกลางการทำลายทศกัณฐ์นอกจากข้อหาลักพาแล้วยังมีความหมายถึงการปราบผู้ท้าทายเทวราช

6. หนุมานยังคงเป็นทหารเอกที่สำคัญ มีสายเลือดของพระรามอยู่ด้วย จึงมีลักษณะผู้ทรงศีลไม่ใช้สิ่งเจ้าปัญญาชุกชนแบบภาคกลาง โลกทัศน์ของตัวละครอื่น ๆ ก่อนข้างจะเป็นแบบชาวพุทธ

7. หากลักษณะอย่างวรรณคดีร่วมสมัยในรัชกาลที่ 1 คงจะได้กล่าวข้างหน้าจากการสำรวจสาระรามเกียรติ์ทั้งในส่วนกลางและท้องถิ่น พบว่าแตกต่างกันในด้านของระบบความเชื่อ โดยเฉพาะระบบความเชื่อในคอนปลายสมัยอยุธยาที่แสดงออกผ่านงานรามเกียรติ์ เน้นความเหนือกว่าของผู้นำ ความสมบูรณ์ในตัวของเทวราชา ความไคร้ครวญต่อปัญหา ปัญหาความอยุ่รอด และอิทธิพลของสตรี ส่วนฉบับพระเจ้าตากเน้นการใช้ความห้าวหาญ คาถาอาคม และลักษณะแบบชาวบ้าน (ทำให้เป็นระบบง่าย ๆ) ในขณะที่สำนวนท้องถิ่นอยู่ในแบบฉบับของพุทธศาสนาค่อนข้างเคร่งครัด สิ่งเหล่านี้ชี้ให้เห็นถึง

⁹³ ก่อนยุคพระเวท พระอินทร์มีฐานะเป็นประมุขของทวยเทพ แต่เมื่อถึงสมัยพระเวท พระอินทร์ถูกลดฐานะลงเป็นราชาในชั้นดาวดึงส์เท่านั้น ในเวลาที่พระอินทร์เป็นเทพเจ้าสูงสุดอยู่นั้นพุทธศาสนาได้นำมาเป็นเครื่องมือ เพื่อสร้างบารมีให้กับศาสนา เพราะพระอินทร์ยังต้องนอบน้อมพระพุทธเจ้าคูใน พระยาสังฆาภิรมณ์, เทวกำเนิด (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า 2502) ในบทเรื่องพระอินทร์

โลกทัศน์อย่างกว้าง ๆ ระหว่างชนชั้นสูงและชาวบ้าน รามเกียรติ์ในฉบับพระเจ้าตากสะท้อนให้เห็นถึง การผสมผสานระหว่างแนวความคิดส่วนกลางเมื่อปลายสมัยอยุธยากับความเชื่อของท้องถิ่น ซึ่งทำให้มีลักษณะออกมาเป็นพุทธศาสน์ในเชิงไสยศาสตร์

การเลือกสรรบทเรียนและแนวความคิดระหว่างปลายสมัยอยุธยา กรุงธนบุรี และท้องถิ่นอย่างเหมาะสม เช่น การฟื้นฟูราชสำนักใหม่ ที่เจือด้วยพุทธศาสนา กับความสุ่มรอบคอบ, และความเก่งกาจ ในขณะที่สัดการใช้คาถาอาคม ทั้งความรุนแรง และบทบาทสตรี เป็นความชาญฉลาดของรัชกาลที่ 1 ที่ทรงมีประสบการณ์และเข้าใจในสังคม ทั้งของชนชั้นสูงและชาวบ้าน อันเป็นผลต่อพระองค์ในความเป็นตัวแทนที่ดีของสังคมไทยในภาวะวิกฤติการณ์เช่นนั้น ความสามารถทั้งการกระทำและระบบความคิดในพระองค์ได้ถูกถ่ายทอดลงตัวอักษรที่แฝงอยู่ในวรรณคดียุคสมัยพระองค์ การศึกษาวรรณคดีร่วมสมัยในพระองค์จะเป็นฉากที่ให้ความคิดของรามเกียรติ์คมชัดมากขึ้น ซึ่งเป็นการวิจัยหลักในบทข้างหน้าต่อไป

วรรณคดีร่วมสมัย

วรรณกรรมในสมัยรัชกาลที่ 1 มีมากเล่มด้วยกัน ทั้งนี้เพราะได้มีการส่งเสริมให้มีการแข่งขันกันนี้ ทั้งในแง่ของการประพันธ์เอง และอำนวยการประพันธ์ ในแง่ของนักประพันธ์ซึ่งเป็นผู้ผลิตงานเขียนเอง ที่สำคัญเห็นจะมี เจ้าพระยาพระคลัง (หน), พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), พระเทพโมลี (กลิน), กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท, และตัวพระองค์เอง ในที่นี้จะกล่าวถึงเพียงบางเล่ม เพื่อเป็นตัวอย่างในการวิเคราะห์บางประเด็น โดยเฉพาะงานที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประพันธ์ขึ้น และจัดเป็นงานชิ้นสำคัญระดับชาติ มีประมาณ 4-5 เล่ม ที่ควรจะกล่าวถึง ในบรรคางานพระราชนิพนธ์ละคร 4 เล่ม คือรามเกียรติ์ อุนรุท คาหลัง และอิเหนา เล่มที่เป็นตัวแทนคือ

รามเกียรติ์⁹⁴ เนื่องจากอยู่ในระดับมหากาพย์ของไทย มีงานหลายชิ้นของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) แต่งานที่เด่นและโปรดเกล้าฯ ให้แต่งไว้ เห็นจะไม่มีเล่มไหนเทียบสามก๊ก⁹⁵ และราชาธิราช⁹⁶ ซึ่งรวมกับคณะอีก 3 ท่าน ส่วนอีกท่านที่เด่นและทรงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งคือพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ในเรื่องไตรภูมิโลกวิjniชัย⁹⁷ โดยเฉพาะในเรื่องไตรภูมิโลกวิjniชัย และราชาธิราช เป็นการแต่งซ้ำสอง เพราะแต่งครั้งแรกไม่ทรงโปรด จึงต้องแต่งซ้ำใหม่โดยผู้แต่งคนใหม่ ซึ่งน่าจะแสดงให้เห็นว่าทรงเห็นเป็นเรื่องสำคัญสำหรับ 2 เรื่องนี้ที่ไม่ควรจะผ่านไป ส่วนอีกเล่มหนึ่งมีลักษณะต่างออกไปจากเล่มที่กล่าวมา เพราะเล่มนี้เป็นประมวลกฎหมายที่ชื่อว่ากฎหมายตรา 3 ดวง⁹⁸ เป็นการประชุมผู้ทรงความรู้ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ชำระเพื่อเป็นบรรทัดฐานของสังคม จึงเป็นเรื่องที่ไม่ควรข้ามไป เนื่องจากกฎหมายเป็นผลสะท้อนจากพฤติกรรมของสังคมโดยตรง กฎหมายจึงเป็นการโต้ตอบ และสัมพันธ์กับสังคมอย่างตรงไปตรงมา ดังนั้นกฎหมายจึง

สามารถกำกับบรรณคดีเล่มอื่น ๆ ให้ชัดเจนขึ้นว่า แนวทางโคที่ทรงพระประสงค์ เพื่อให้เป็นแนวเทียบกับสังคมครั้งกระนั้น มีข้อน่าสังเกตว่า วรรณกรรมในรัชกาลพระองค์ โดยเฉพาะวรรณกรรมที่เด่นและทรงโปรดเกล้าฯ ให้แต่ง ไม่ใช่ของไทยแท้เป็นของที่มีอยู่แล้ว 3 เล่ม ที่กล่าวมาไม่ใช่ของไทย เป็นของต่างประเทศด้วยซ้ำคือ ของจีน มอญ และอินเดีย ส่วนไตรภูมิวิjniชัยเป็นคดีของอินเดียกับแนวความคิดเดิมของไทยในไตรภูมิพระร่วง ส่วน

⁹⁴ องค์การคำคุณุสภา, รามเกียรติ์เล่ม 1-11 (พระนคร: โรงพิมพ์คุณุสภา ลาดพร้าว, 2507)

⁹⁵ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), สามก๊ก (พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2513)

⁹⁶ เจ้าพระยาพระคลัง (หน) กับคณะ, ราชาธิราช (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2502)

⁹⁷ กรมศิลปากร, ไตรภูมิโลกวิjniชัยคถาฉบับพระยาธรรมปรีชา (แก้ว) (กรุงเทพฯ: 2520)

⁹⁸ องค์การคำคุณุสภา, กฎหมายตรา 3 ดวง เล่ม 1-5 (พระนคร: โรงพิมพ์คุณุสภาลาดพร้าว, 2515)

เล่มเล่มสุดท้าย คือกฎหมายตรา 3 ดวง เป็นการรวบรวมและชำระจากของเดิม แต่ก็มีพื้นฐานจากอินเดียและมอญ ซึ่งกล่าวไม่ได้เต็มปากว่าเป็นของไทยแท้ ๆ (ไม่นับนิทานอิหฺรณราชธรรมของเปอร์เซียซึ่งตกทอดมาครั้งกรุงศรีอยุธยา และ เมื่อเทียบความสำคัญในแง่การรู้จัก ความยิ่งใหญ่และความต่อเนื่องมีน้อยกว่าเล่มที่กล่าวไว้) เหตุผลที่น่าตั้งข้อสังเกตในการเลือกวรรณคดีรวมสมัยดังกล่าว ก็เพราะ

1. เป็นเรื่องยาว เป็นเรื่องที่มีความสำคัญมาก่อนในประเทศเจ้าของ เช่น สามก๊ก รามเกียรติ์ ราชาริราช หรือมโหรีนั้นก็สำคัญในเมืองไทย แต่เก่าหรือเลอะเลือนไปเช่น ไตรภูมิพระร่วงเก่าถึง 400 ปี ส่วนกฎหมายกระจัดกระจายครั้งเสียกรุงจนไม่มีความชัดเจน ทำให้ขาดแนวทางการอธิบายวิธีชีวิตและคำตอบให้กับสังคม ความสำคัญดังกล่าวจึงจำเป็นต้องเขียนขึ้นเป็นหลักฐาน
2. งานวรรณคดีต่าง ๆ สูญหายและถูกทำลายค่อนข้างเกือบหมด จึงต้องเร่งสร้างวรรณกรรมขึ้นใหม่ และเพื่อให้สมบูรณ์จำเป็นต้องเลือกเรื่องที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งวรรณคดีในยุคถัดมาแทบจะไม่มีเรื่องใดทำได้เท่า
3. การเลือกเรื่องจากต่างประเทศก็เพราะสังคมเหล่านั้นเป็นสังคมเก่ามีระเบียบแบบแผนที่แน่นอน เป็นสังคมที่มั่นคง (Established) ทางวัฒนธรรม (แม่มอญไม่มีอาณาจักร แต่วัฒนธรรมมอญยังแข็งแกร่งแม้ปัจจุบัน) และเคยเจริญรุ่งเรืองมาก่อน เป็นแบบอย่างให้กับสังคมไทยในค่านดังกล่าว
4. สามารถเลือกเรื่องต่าง ๆ ตามที่พระองค์ต้องการ เพราะอาจตอบคำถามให้พระองค์ได้ การสถาปนาราชวงศ์ใหม่ อาณาจักรใหม่ ขณะยังมีวิกฤติการณ์เป็นเรื่องจำเป็นที่จะต้องหาหนังสือคู่มือให้กับพระองค์และสังคม วรรณคดีจึงน่าจะบอกถึงทิศทางของแนวความคิดในพระองค์ได้
5. เรื่องทั้งหมดไม่ว่าสามก๊ก ราชาริราช และรามเกียรติ์ เป็นต้น เป็นเรื่องจริงที่เคยให้คำตอบแก่ประเทศเหล่านั้น (คำตอบอย่างไรจะกล่าวต่อไปข้างหน้า) และเป็นคู่มือที่สร้างระบบความเชื่อให้กับสังคมเหล่านั้น ค่อนข้างสัมฤทธิ์ผล

6. เมื่อการชำระพงศาวดาร หมายถึง การแก้ไขพงศาวดารฉบับเก่า เพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการของความศรัทธาใหม่⁹⁹ เป็นสิ่งที่กระทำกันมาแล้วแม้ในตอนต้นรัตนโกสินทร์ ก็ไม่แปลกอะไรที่จะชำระวรรณคดีได้เช่นกัน ยิ่งเป็นวรรณคดีต่างประเทศที่ผู้คนยังรู้น้อย การชำระวรรณคดีก็ยิ่งเปิดโอกาสให้แก้ไข เพื่อให้สอดคล้องกับความต้องการของผู้ประพันธ์วรรณคดีจึงถูกตกแต่งดัดแปลงออกไปตามทิศทางของผู้ประพันธ์ที่ต้องการที่จะให้เป็นเครื่องมือได้ เช่น ราชานิราช และไตรภูมิโลกวิณีจนย ถูกชำระถึง 2 ครั้งในรัชกาลเดียวกัน

7. ถ้าเช่นนั้นทำไมจึงไม่แต่งใหม่ ทางออกเช่นนี้ค่อนข้างจะชัดเจนเกินไปว่าผู้ประพันธ์ต้องการอะไร ไม่แนบเนียนถ้าจะใช้ชบวนการกลมเกลียดสังคม (Socialization) แล้วทำให้ผู้รับชบวนการกลมเกลียดดังกล่าวรู้สึก การบีบความคิดในลักษณะแบบเดียวกันในบทประพันธ์ที่แต่งไว้แล้วแนบเนียนกว่า ถูกกลมเกลียดโดยไม่รู้ตัวเป็นไปตามภาวะที่ต้องการร้ายกว่าโดยปราศจากการขัดขืน

8. แนวเรื่อง (Theme) ของวรรณคดีดังกล่าว (ซึ่งอาจสรุปวรรณคดีรวมสมัยรัชกาลที่ 1 ในเล่มอื่นได้ในทำนองเดียวกัน) มีลักษณะสำคัญกว้าง ๆ รวมกัน 4 แบบคือ

1. มักจะกล่าวถึงสังคมในแง่ร้าย เป็นสังคมแห่งความแตกแยก อธิปไตยถูกทำลาย ประชาชนได้รับความลำบาก สังคมถูกกระทำด้วยสงครามหรือการต่อสู้ จนต้องมีวีรมหาราชเป็นอภินิหารใหม่ เพื่อแก้ไขความแตกแยกดังกล่าว เครื่องมือที่ประสานความวุ่นวายดังกล่าวคือ การอาศัยธรรมะและปัญญาเป็นหลักการสำคัญ ไม่ว่าในเรื่องรามเกียรติ์ที่เปิดฉากด้วยหิรัญยักษ์ม้วนแผ่นดิน ความแตกแยกในแผ่นดินจีนตามเรื่องสามก๊ก มอญอยู่ภายใต้สงครามกับพม่า และในที่สุดราชาอันกอบปรักขัยจักรวรรดิวัตรก็ครอบครองแผ่นดิน

⁹⁹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (เอกสารโรเนียวสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2521), น.3

ทำให้บ้านเมืองรุ่งเรือง ในขณะที่ไตรภูมิโลกวินิจฉัยและกฎหมายตรา 3 ควง เขียนขึ้นเพื่อแก้ไขสภาพสังคมที่เสื่อมทรามอยู่ติธรรมให้อยู่ในขอบเขตของจริยะและศีลธรรม

2. การผูกเรื่องจะต้องเริ่มกลับเข้าไปสู่อุคิต หรือ เพื่อการสถาปนาแผ่นดินใหม่ที่มั่นคง หรือการสร้างเมือง เช่น สามก๊กยกยอนไปถึงจิ๋วของในท้องถิ่น และจบลงด้วยการรวมแผ่นดินเป็นไตจีน หรือยกยอนกลับสู่การสร้างเมืองตามพุทธทำนาย เช่นราชาธิราช โดยยกยอนไปถึงสมัยมะกะโท หรือรามเกียรติ์กลับไปสู่สวรรค์เพื่อผูกมัดเฉพาะในการสร้างอโยชยา ส่วนไตรภูมิโลกวินิจฉัยและกฎหมายตรา 3 ควง กลับไปสู่ธรรมชาติของมัน เช่นกำเนิดของโลก และพระธรรมศาสตร์เพื่อหาคำตอบว่าทำไมต้องมีกฎหมายและศีลธรรม

3. เน้นคุณสมบัติ (Justification) ของพระมหากษัตริย์เพื่อให้เกิดความชอบธรรมต่อการปกครองเป็นที่น่าสังเกตว่า ราชชาติที่เหมาะสมแห่งการเป็นราชาไม่ใช่สมบัติเทพอย่างที่นิยมในสมัยอยุธยา แต่กลับเน้นในค่านิยมราชาและปัญญา อาทิในราชาธิราชซึ่งถึงกษัตริย์มอญเป็นเจ้าของปัญญา เช่น พระยาน้อย กษัตริย์แม้จะเป็นคนธรรมดาถ้าทรงธรรมก็เป็นราชาได้ เช่น พระมหาปิฎกขร ในสามก๊กผู้รวบรวมไตจีนมีไชพระมหากษัตริย์ แต่เป็นทหารเอกและปราบคาคิเชกในที่สุด ในรามเกียรติ์หนุมานเป็นทหารเอกเมื่อปราบทศกัณฐ์สำเร็จได้เป็นราชาศรีอยุธยาและย้ายมาเป็นราชาแห่งนพบุรี ในไตรภูมิโลกวินิจฉัยซึ่งถึงราชากลายเป็นเปรตได้เมื่อไม่ตั้งอยู่ในธรรม และการอ้างถึงพุทธศาสนาเพื่อความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์ก็มีในกฎหมายตรา 3 ควง

4. อะไรคือความจำเป็นของพระมหากษัตริย์ ความต้องการของกษัตริย์มีไม่จำกัด แต่ความจำเป็นร่วมกันอันสำคัญคือ การมีคนสนิท ที่รู้ใจ (ขุนพลแก้ว) มีทหารเอกที่สามารถ และจงรักภักดี วรรณคดีร่วมสมัยจึงเน้นบทบาทของเหล่าทหารเอกและคุณสมบัติของทหารเอก เช่น หนุมานในรามเกียรติ์, สมิงนครอินทร์ สมิงพระราม สมิงพอเพชร และมังกันจี เป็นต้น ในราชาธิราช, กวนอู เตียวหุย ขงเบ้ง และจูล่ง เป็นต้น ในสามก๊ก บทบาทและพฤติกรรมของตัวละครพวกนี้มักเกี่ยวกับความจงรักภักดี สัตย์ซื่อ ไซ้ไหนก็ทำได้สำเร็จ มีปัญญา ศีลธรรม และเก่งกล้า เป็นต้น ในไตรภูมิโลกวินิจฉัย และกฎหมายตรา 3 ควง แม้จะไม่มีตัวละครแต่ก็กำหนดพฤติกรรมของประชาชนตามที่พระองค์ต้องการโดยผ่านบทบัญญัติทางกฎหมายและศาสนา

ตั้งที่กล่าวมาเป็นลักษณะร่วมกว้าง ๆ ในเรื่องการมองสังคม การสถาปนาสังคม ผู้นำและผู้ตามตั้งที่ปรากฏในงานวรรณคดีสมัยพระองค์ซึ่งพอจะเห็นภาพพระราชประสงค์โดย ความตั้งใจหรือไม่ตั้งใจแอบแฝงหรือปรากฏชัดก็ตามในวรรณคดีร่วมสมัย ซึ่งสอดคล้องกับปรากฏการณ์ในยุคพระองค์และตัวพระองค์เอง วรรณคดีจึงให้แง่คิดแก่ปรากฏการณ์ทางการเมือง ในรัชสมัยดังกล่าว พร้อมกับความแยบยลของพระองค์ในการมองสภาพสังคมและสำหรับคนรุ่น เราในการมองพระองค์

ในบรรคางานสำคัญและโปรดเกล้าฯ ให้แต่งขึ้นที่ยกมาเป็นตัวอย่าง 5 เล่มนั้น พบว่ารามเกียรติ์เป็นงานที่น่าสนใจสมควรที่จะนำมาวิจัย ทั้งนี้เนื่องจากเป็นทั้งงานใน พระราชนิพนธ์ซึ่งอยู่ในพระราชูปถัมภ์ และมีความสำคัญตั้งไค้กล่าวในบทแรกแล้ว

รัชกาลที่ 1 กับพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์

ความสำคัญของรามเกียรติ์มีแน่ตั้งไค้กล่าวในบทแรก แต่ความมุ่งหมายที่ทรงนิพนธ์ เรื่องนี้ขึ้นโดยเฉพาะหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะต้องกลับไปดูข้อความในรามเกียรติ์ฉบับดังกล่าว เป็นที่น่าสังเกตว่าในพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ขึ้นต้นด้วยคำประณามพจน์ (เป็นบาง แพนกคำกลอนนั่นเอง)¹⁰⁰ ซึ่งเป็นที่นิยมในสมัยอยุธยาสำหรับวรรณคดีที่สำคัญ คำประณามพจน์ ในรามเกียรติ์ไม่ได้มีลักษณะเป็นการไหว้ครู แต่หากชี้แจงถึงผลงานและพระราชภารกิจของ พระองค์มากกว่า และสำหรับราชธานีใหม่ความภูมิใจในสัมฤทธิ์ผลมีสูงมาก เพราะประโยคแรก ก็ขึ้นด้วย "ศรีสิทธิพิพิฑนคฺงกรุงไกรยศ" ซึ่งชี้ให้เห็นถึงความหลายหลากความยิ่งใหญ่ของราชธานี ประโยคที่ตามมาเสริมขึ้นไปอีกว่า "โสฬสมิงแมนสวรรค" ดังนั้นสมกับพุทธศาสนาที่จะรุ่งเรืองที่นี้ ไค้ (รัตนตรัยเรื่องโรจ) และเพราะอำนาจดังกล่าวทำให้ทรงมีกำลังใจคอกการ "ปราบอรินลีน สยบ ภพเกษมเปรมประชาทศวรรษอนันตยศโยคโภคไพบูลย์พูนบ่อเงินทอง" การปราบเสี้ยนศัตรู การทำนุบำรุงประชาชนและการสร้างสรรค์เศรษฐกิจ ชี้ให้เห็นถึงแนวนโยบายในรัชกาลพระองค์ เพราะทรงตระหนักดีว่าเป็นระยะสร้างบ้านเมือง แต่ข้ออ้างที่จะทรงเข้าไปปกครองและบริหาร ดังกล่าวมิไค้ทรงอ้างว่า มีอำนาจในฐานะเทวราชเช่นสมัยอยุธยา แต่มิไค้ทรงปฏิเสธที่เกี่ยว การอ้างการไวภูณฐมาเป็นนัษัตริย์ ยังทำอยู่ แต่สิทธิอันนั้นมิใช่ในฐานะบำบัก

¹⁰⁰อ่านในองค์การคำครุสภา, รามเกียรติ์ เล่ม 1 พระราชนิพนธ์ทละครใน รัชกาลที่ 1 (พระนคร : โรงพิมพ์ครุสภาลาดพร้าว, 2507), หน้า 1-4.

ทุกขบำรุงสุขของราษฎร อำนาจความเป็นเทวราชก็คือตัวแทนแห่งอำนาจ ประโยชน์อัน
 เดียวที่ควรก็เพื่อขยายดินแดนเท่านั้น "พระบาททรงพิภพลุ่มกลาง พางพระนารายณ์
 ฉายแผนดินลิมากว้าง" การทำนุบำรุงบ้านเมืองเป็นเรื่องของธรรมราชาที่อาศัยเมตตา
 ธรรมต่อการปกครอง ความเป็นราชาที่ถูกต้องคือ การมีลักษณะสมเด็จพระบรมราชา
 ในระดับถึงขั้นความเป็นพุทธะ (ปองพระสรรเพชญ์) ข้ออ้างเทวราชในความชอบธรรม
 ต่อการปกครองแบบพราหมณ์อย่างเดียวยังไม่ได้ ความประพฤติพระองค์แบบพระโพธิสัตว์
 ในลักษณะพุทธราชาต่างหากที่รัชกาลที่ 1 ทรงอ้างถึง งานหลักที่สอดคล้องกับความเป็น
 พุทธราชาก็คือ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เพราะเมื่อศาสนารุ่งเรือง ย่อมสะท้อนถึง
 สภาพจิตใจ และความเป็นอยู่ดีของราษฎรด้วย ในคำประณามพจน์จึงอ้างถึงการสังคายนา
 พระไตรปิฎก การซ่อมแซมวัดพระเชตุพน การแจกทานคนจน และการบูชาพระแก้วมรกต
 เพราะการตั้งอยู่ในศาสนธรรมทำให้ "รัศมีฉายปกหม เย็นร่มทั่วแหล่งหล้า" ความเป็น
 อยู่ของบ้านเมืองก็วิจิตรเรื่อง รามเกียรติ์ที่ทรงพระราชนิพนธ์ได้นี้ ก็เพราะเป็นผลผลิต
 จากวีซึ่งบอกนัยถึงภาวะความรุ่งเรืองของบ้านเมือง เนื่องจากอยู่ภายใต้ทศธรรมแห่ง
 ความเป็นพุทธราชา ในทางกลับกันก็เป็นการคำจูงถึงฐานะของพระองค์ด้วยดังที่ว่า
 "ถนอมถนอมประทับโลศร ประโยชน์ฉลองเฉลิมเจิมจุฑาทิพย์ประสาท ประกาศยศเอก
 อ้าง องค์พิตรเจ้าช้าง เปือกผู้ครองเมือง"

รามเกียรติ์จึงเป็นพระราชนิพนธ์ที่แสดงถึงความรุ่งเรืองของบ้านเมืองเมื่อได้
 ปราบศัตรูแล้ว กับฐานะของพระมหากษัตริย์และวิธีการของพระองค์ที่จะนำไปสู่ความ
 รุ่งเรืองดังกล่าว ข้อความในประณามพจน์จึงนำที่จะสะท้อนให้เห็นถึงการดำเนินแนว
 ความคิดของพระองค์ในรามเกียรติ์ ดังจะกล่าวในรายละเอียดข้างหน้า

แต่เหตุผลที่สมบูรณต่อพระราชนิพนธ์ชิ้นนี้ไม่ได้มีอยู่ในบ้านแพนงเท่านั้น เพราะ
 มีบางสิ่งที่แอบแฝงอยู่ แต่ไม่ทรงชี้ชัดและเปิดเผย ซึ่งเห็นได้จากการจบพระราชนิพนธ์
 ตอนท้ายว่า¹⁰¹

¹⁰¹ เรื่องเดียวกัน, เล่ม 11 น.307

"อันว่าพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย
ไซจะเป็นแก่นสารสิ่งใด คึงพระทัยสมโภชน์บูชา
ใครฟังอย่าได้ไหลหลง จงปลงอนิจจังสังขาร"

ซึ่งไม่รวมถึงตอนท้ายสุดที่ทรงกล่าวถึงเวลาที่แต่ง แต่ก็น่าสังเกตว่าทรงใช้
แทนพระองค์ว่าบพิตร และบพิตรธรรมิก (เป็นสรรพนามบุรุษที่ 3) ซึ่งย้ำความเป็น
พุทธราชาดังกล่าว (บพิตรเป็นสรรพนามที่พระสงฆ์ใช้เรียกพระมหากษัตริย์)

การตีความตามคำกลอนตอนท้ายที่ยกมากล่าว เป็นประโยชน์ต่อการมองพระ
ราชนิพนธ์นี้ได้ว่ามีผู้วิเคราะห์คำกลอนดังกล่าวแตกต่างกันดังนี้ เช่น

1. เห็นว่ารามเกียรติ์ที่ทรงพระราชนิพนธ์นั้นเป็นเรื่องเหลวไหล เป็นนิยาย
เพื่อความเพลิดเพลิน ไร้สาระถึงมีก็เป็นเรื่องรอง¹⁰²
2. เป็นการเตือนราษฎรที่นิยมฟัง และถือว่ารามเกียรติ์เป็นเรื่องจริงและ
หลงใหลกันมากไม่ให้เห็นตามไป¹⁰³ โดยเฉพาะรามเกียรติ์เป็นเรื่องของอิทธิฤทธิ์
เวทมนตร์ซึ่งค้ำกันในครั้งกระนั้น

¹⁰² มีผู้เห็นเช่นนี้หลายท่านเช่น สุนันทา โสรัจจ์, บทวิเคราะห์-วิจารณ์พระ
เอกหรือผู้ร้ายในวรรณคดีไทย (กรุงเทพฯ: นิยมวิทยา, ไม่ระบุปีที่พิมพ์), น. 145 และ
ศรีสุรางค์ พูลทรัพย์ และสุมาลย์ บ้านกล้วย, ลักษณะความเป็นมาและพฤติกรรมของตัว
ละครในเรื่องรามเกียรติ์เปรียบเทียบกับตัวละครในมหากาพย์รามายณะ (สถาบันไทยคดี
ศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เอกสารวิจัยหมายเลข 12, 2524), น. 18

¹⁰³ เป็นการมองที่ราษฎรไม่ได้พิจารณาในบทประพันธ์ เรื่องของราษฎรเรา
ไม่มีทางรู้ นอกจากคาดเอา แต่เสฐียรโกเศศเชื่อตามนี้ดูใน อุปกรณ์รามเกียรติ์...,

1. ทำไมคำกลอนเหลวไหลนี้ ไม่เขียนไว้ในบานแพนง เพราะจะมีคนส่วนหนึ่งจะปฏิเสธการอ่านเนื่องจากไร้สาระ แต่กลับเขียนไว้ตอนท้ายสุด เมื่อปล่อยให้ท่านมาหังเรื่องแล้ว

2. หากวิเคราะห์เนื้อหาในรามเกียรติ์แล้ว เราจะเห็นว่าพระองค์ประสงค์อะไร (ดังที่กล่าวไว้ในตอนประณามพจนแล้ว) การเขียนเรื่องยาวนับหมื่นคำกลอนโดยไม่มีอะไรเป็นไปไม่ได้ โดยเฉพาะท่ามกลางเหตุการณ์ระยะสร้างบ้านเมือง คงไม่ใช่เพื่อความสนุกและเพลิดเพลินอย่างเคี้ยวเท่านั้นแน่ เพราะเวลามีค่ากว่าสิ่งเหล่านั้น

3. เป็นไปได้เพียงใดที่พระองค์แสดงเจตนารมณ์ (พูด) โดยผ่านตัวละครเป็นการเตือนบางสิ่งหรือต้องการ (เรียกร้อง) บางสิ่งที่เป็นไปเพื่อให้ขั้นสูง ต้องเสียสละเพื่อบ้านเมืองในระยะของการสร้างอาณาจักรและเป็นนัยว่า เพื่อพระองค์ในฐานะประมุขแห่งรัฐด้วย (โดยเฉพาะทรงมีปัญหากับวังหน้า) ในกรณีที่เป็นการเตือนคำว่า "ไซ้จะเป็นแก่นสารสิ่งใด" เพื่อให้ผู้อ่านรู้สึกว่ามีอะไร (หรือรู้สึกตัวว่าถูกกกดั้น) อ่านแล้วไม่โกรธ เพราะหลังจากที่อ่านทั้งเรื่องแล้วก็ปลอบตัวเองได้ว่า ไม่มีอะไรหรอกที่จริง คงไม่ใช่หมายถึงเรา แต่ก็ไม่แน่ใจที่จะกระทำต่อไป (ท่านองคี่วิ่วกระหะบคราค)

4. ไหลหลงคือโมหะ อนิจจังสังขารคืออนัตตา (อย่ายึดมั่นในตัวตน) เช่น ลาก ยศ สรรเสริญ ถ้าเช่นนั้นเป็นไปได้เพียงใดที่อาจทรงให้อุทาหรณ์จากเรื่องรามเกียรติ์มิให้มัวเมาในตน รักของตน ยึดในลาก ยศ สุข สรรเสริญ เพราะทำให้เกิดความอยากมียากได้จนเกินขอบเขต¹⁰⁹ ในยามที่มานเมืองต้องการความเสียสละ

¹⁰⁹ ก่อนสิ้นพระชนม์ของวังหน้าได้ขอวังให้พวกวังหน้าอยู่ ซึ่งตามธรรมเนียมต้องถวายคืนแผ่นดิน ทั้งยู่ลูกหลานให้เอาแผ่นดิน เนื่องจากพระองค์ (วังหน้า) ได้ร่วมกู้แผ่นดินมา อ่านองค์การคำครุสภา, พงสาวดารรัชกาลที่... ในหัวเรื่องวังหน้าสิ้นพระชนม์

5. การสื่อความคิดจากรามเกียรติ์ไปยังผู้อื่นไม่ว่ากับพระราชวงศ์หรือชนชั้น
 รองลงมา เป็นสิ่งที่กระทำได้ คำกลอนที่ว่า "ใครฟัง..." แสดงว่าการสื่อความคิดดัง
 กล่าวในครั้งกระนั้นมิใช่เน้นการอ่าน เพราะมีผลเฉพาะคน แต่เน้นที่การฟังมากกว่า¹¹⁰
 เป็นไปได้ที่การฟังอาจเกิดจากการนั่งล้อมวงแห้วฟังคนอ่าน ยิ่งเป็นการฟังจากการดูโขน
 จะได้ทั้งทางหูและตา ซึ่งสร้างความเข้าใจได้ง่ายกว่าต่อจำนวนคนมากกว่าการอ่าน
 (ซึ่งเฉพาะคน) รามเกียรติ์จึงสามารถสื่อความคิดและอาจชี้นำผู้รับฟังได้โดยตั้งใจหรือ
 ไม่ก็ตาม การรับทราบด้วยการฟังตลอดทั้งเรื่องเป็นเวลาหลายวัน แล้วสรุปว่าเหลวไหล
 ด้วยคำกลอนเพียงบทเดียว ไม่น่าจะมีผลกระทบกระเทือนต่อแนวความคิดของเรื่องได้
 ยิ่งถ้าเป็นการฟังหรือเล่นโขนเพียงบางตอนบางส่วนที่เลือกอย่างมีความหมายแล้ว ยิ่งมี
 ความหมายต่อการสื่อความคิดค่อนข้างสมบูรณ์. นอกจากนั้นการอ่านบทละครให้ผู้อื่นฟังก็
 น่าจะจบลงที่ตัวเรื่องไม่น่าที่จะอ่านเลยมาถึงบทกลอนตรงนี้ โดยเฉพาะถ้าเป็นการแสดง
 คงไม่มีการแสดงที่เกินเลย มาถึงบทกลอนนี้แน่

ลักษณะดังกล่าวชวนให้ศึกษาว่า มีอะไรในนั้นจริงหรือไม่ ไม่ว่าสิ่งนั้นเคยเกิด
 ขึ้นจริงหรือเป็นความคิดหรือต้องการให้เกิดขึ้น สิ่งใดที่ต้องการและไม่ต้องการ อะไรคือ
 ความขัดแย้ง และผลกระทบอย่างไร ต่อการเป็นราชาที่มาจากสามัญชนและการรับช่วงจาก
 สมัยพระเจ้าตากสิน และนี่คือสิ่งที่ต้องการจะวิจัยในงานชิ้นนี้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹¹⁰ คร. นิธิว่า วรรณคดียุคคันทรันโกสินทร์มีไว้เพื่อการอ่านด้วยหู (การฟัง)